

Makale Türü: İnceleme

Geliş Tarihi: 03.11.2020

Kabul Tarihi: 08.12.2020

HAZAR KAVİM VE DEVLET ADI; KABAR KABİLE, KADAR, KASAR BOY ADLARININ KÖKEN VE ANLAMLARI

Dr. Yusuf GEDİKLİ*

Öz

Makalede Türk kavim ve devletlerinin en ünlülerinden biri olan Hazar kavim ve devlet adıyla aslen Ogur olup Uygurlara karışan Kadar, Kasar boy adları incelenmiş, bunların hepsinin kad- fiil köküne -ar geniş zaman ekinin bitişmesiyle oluştuğu gösterilmiştir. Bu üç etnik ad, aynı kelimenin değişkenleridir (çatallardır). Aslına en yakın olanı Kadar'dır; Kasar'da ortada d > s değişimi, Hazar'da başta k > h, ortada d > z değişimi olmuştur. Hepsinin anlamı "başkaldırır, karşı durur, isyan eder; asi"dir.

Ayrıca Hazar Türklerinin iki Kabar kabile adı da incelenmiş, bunun kab- fiil kökü ve -ar geniş zaman ekinde meydana geldiği, "başkaldırır, karşı durur, isyan eder; asi" anlamında olduğu belirtilmiştir. Bu meydana Bulgar Türklerinin Kuber kişi ve Kuviar-is boy adının da Kabar kabile adıyla aynı söz ve anlamda olduğu gösterilmiştir.

Böylece Hazar kavim ve devlet, Hazarların iki Kabar kabile ve boy adı, aslen Ogur olan Kadar, Kasar boy adları ile Bulgar Türklerinin Kuber kişi ve Kuviar-is boy adı sorunsalları sona erdirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kabar, Kadar, Kasar, Hazar, Kuber, Lir Türkçesi.

The Origin And Meanings Of Hazar Ethnos And State's Name And Of Clans' Names Of Kadar, Kasar And Kabar

Abstract

In this article, I examined the name of the Kazar, which is one of the most famous Turkish ethnos and states. The names of Kasar and Kadar that originally being Ogur but then mixed with Uyghur were examined also. My conclusion is that all these names stemmed from the Turkish verb of kad- and were produced with the -ar suffix of simple present tense. These three names are miscellaneous derivatives of the same word. The closest to the original is Kadar. The original middle d consonant changed s in Kasar and initial k > h, and in the middle d > z in Kazar noun. The meanings of all three nouns mean, someone who rebels, revolts and opposes.

* Dilbilimci, dryusufgedikli@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6681-5750.

In the meanwhile, I examined the name of Kabar, which was a tribe amongst the Kazars and I reached that the meaning of Kabar also same like the previous three ones. It was a derivation of the Turkish verb of kab- with a suffix -ar making the verb simple present tense. I revealed that the person name of Kuber, and tribal name of Kuviar-is which both belongs to the Bulgarian Turks are the very same word with the Kabar and meanings are also same.

Thus, I have clarified the problems of Kabar people in the Kazar Turks, Kuber people and the Kuviar-is tribal names in the Bulgarian Turks, the Kazar, Kadar, Kasar tribal names.

Keywords: *Kabar, Kadar, Kasar, Hazar, Kuber, The Lir Turkish.*

Bütün dünyaca bilinen Hazar kavim-devlet adının köken ve anlamı, bilim alemince hâlâ çözülememiş meselelerdendir. Makalemizde Hazar kavim-devlet adını inceleyip köken ve anlamını ortaya çıkaracağız. Hazar adını incelerken bununla ilişik olan ve anlamı çözülmüş bulunan Kabar boy adına da dokunacağız ve bu iki kavim-kabile adının birbirleriyle ilişkili olduğunu kanıtlayacağız. Ayrıca Uygurlara dahil Kadar ve Kasar boy adlarının da Hazar ve Kabar'la ilintisini göstereceğiz. Amacımız bu meselelere son noktayı koymaktır.

Önce en bilinir olan Hazar kavim adından başlamayı düşündükse de, sonra anlam bakımından Hazar adının çözümü için anahtar rol oynayan Kabar kabile (boy birliği) adından başlamayı uygun gördük. Çünkü Kabar sözü bize Kadar, Kasar ve Hazar sözcüklerini çözmekte birincil ölçüde yardımcı olacaktır.

NOT: Makalemiz uzuncadır. Bunun iki sebebi vardır: Birincisi yüzyıllardır süren sorunsalları sona erdirme arzumuzdur. İkincisi konuların birbirleriyle olan organik bağıdır. Yani Kabar'ı, Kadar'dan, Kasar'dan ve Hazar'dan ayırmak kabil olmamaktadır. Bundan ötürü okurumuzun makalemizi sabırla okumasını, sonunda pişman olmayacağını belirtmek isteriz. Ayrıca boy ve kabile sözcükleri kimi zaman birbiri yerine kullanılmıştır.

I. KABAR KABİLE ADININ KÖKEN VE ANLAMI

Hazar egemenliği altındaki Macarlar 830'da Hazar devletinden ayrılarak batıya doğru göç etmişlerdir.¹ (Kafesoğlu 854 tarihini verir).² Bu tarihten kısa bir süre sonra üç boy Hazar merkezî yönetimine isyan etmiş, çıkan iç savaşta yenilmiş, Hazarlardan ayrılıp Macarlara katılmışlardır. Macarlara katılan bu üç boya Kabar adı verilmiştir. Yani Kabar birincil değil, sonrakil bir addır. Tek boyun değil üç boyun ortak adıdır.

Macarlara katılınca Macarlar 8 kabile olmuşlardır.³ (Kabar adını alan üç boy, tek kabile kabul edilmiştir). Bu katılımla Macarlar çift dilli hale gelmişlerdir. O zaman Macarlar Etelköz'de (ırmaklar arası) oturuyorlardı. Bu yerin Dinyeper - Dinyester arası veya Dinyester - Prut arasındaki alan olduğu tahmin edilir. İkincisi daha muhtemeldir.

Yine bu sıralarda, yani 850'lerde bir kısım Hazar Türkü, Azerbaycan'ın Şamhor kentine yerleşmiştir. Belazuri ve *Kartlis Çovreba* bunlardan söz eder.⁴ (Herhalde IX. yüzyıl ortalarında Hazar devletinde iç çekişmeler şiddetlenmişti).

¹ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, çev. H.Z. Koşay, TKAE y., Ankara 1971, s. 117.

² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 5. b., Boğaziçi y., İstanbul 1988, s. 167.

³ Kafesoğlu, s. 166.

⁴ Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. E.Ç. Mızrak, Selenge y., İstanbul 2006, s. 157.

1. Kabar kabile adı ve kayıt tarihi

1. Kabarlar hakkında tek kaynak Konstantin Porfirogennetos'tur. Yapıtı olan *De Adminstrando Imperio*'yu (imparatorluğun yönetimi) 948-952 arasında yazmıştır. G. Moravcsik, Kabar'ın Porfirogennetos'ta **Kabár-oi** (Καβάρου) biçiminde geçtiğini, Macarcasının **Kavár(i)**, Latincesinin **Cowaris** olduğunu yazar.⁵ Macarcada vurgu ikinci hecededir.

Konstantin Porfirogennetos'un eseri şu günlerde Türkiye'de yayınlanmıştır.⁶ Eserde üzerinde durduğumuz kabilenin adı **Kabar-oi** olarak geçer. Sonda-ki *-oi* eki Yunanca çoğul ekidir (Porfirogennetos'un anlamı "mor odada doğmuş"tur; Doğu Roma imparatoriçeleri mor mermerden -porfir- yapılmış bir odada doğururlardı).

2. P.B. Golden, adın K. Porfirogennetos'ta **Kabár-ōi** (Καβάρου), **Kábar-oi** (Καβάρου) şeklinde kayıtlandığını, Latince **Cowaris** olduğunu, bunun bir Macar kaynağından alınmış olabileceğini bildirir.⁷ Yunanca kayıtlarda vurgu kimileyin birinci, kimileyin ikinci hecededir. Bunun anlamı kök ünlünün (birinci ünlünün) uzun olmadığıdır. Uzun olsaydı, vurgu değişken olmazdı; aynı hecede kalırdı.

3. I. Vasary, **Kavar** yazar ve üç boy olduklarını söyler.⁸

4. Kabar kabile adı Macarlar arasında **Kuar** biçiminde yer adı olarak görülür.⁹

2. Kabar kabile adının köken ve anlamı hakkında görüşler ve görüşlerin eleştirisi

En meşhur Kabar boyu Macarlara isyan eden bu Kabar boyu olduğu için bilginler bu boyun köken ve anlamı üzerinde kafa yormuşlardır. Şöyle ki:

1. İlk defa A. Vambery (1832-1913), Kabar kabile adının "asi, asiler, isyan edenler" manasına geldiğini söylemiştir.¹⁰ *-ar* Türkçenin geniş zaman ekidir. Vambery 1882'de Bulgarların Türk olduğunu yazan ilk kişidir.

2. G. Nemeth (1890-1976), bu kökeneyi kabul eder; görüşünü ispat için birçok Türkçe isim ve fiil örnekler.¹¹

3. L. Rasonyi (1899-1984), Vambery ve Nemeth'in görüşünü onaylar, "asiler" der.¹²

4. O. Pritsak (1919-2006), Kabar'ın Ugorca biçiminin *Yubar, *Yuvar olabileceğini söyler, bunu Genel Türkçe *k-*, Çuvaşça *y-* denkliğine dayandırır.¹³

⁵ Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, Sprachreste der Türkvolker quellen, Akademie Verlag, Berlin 1958, II, s. 144.

⁶ Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, İngilizceden çev. ve notlayan İlhan Aslan, Post y., İstanbul 2020, s. 105-106.

⁷ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 161.

⁸ István Vásáry, *Eski İç Asyanın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötügen n., İstanbul 2007, s. 229.

⁹ Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", *Belleten*, Sayı: 17-18, İkinci Kânun - Nisan 1941, s. 85.

¹⁰ Hâmit Zübeyir Koşay, "Macarların Eski Tarihi", *Etnoğrafya, Folklor, Dil Tarih v.d. Konularda Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1974, s. 267. / Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 162.

¹¹ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 162 vd.

¹² Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 117.

¹³ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 159.

Prtsak'ın görüşü doğru olmadığı gibi Genel Türkçe *k-*, Çuvaşça *y-* denkliği de doğru değildir.

5. K.H. Menges (1908-1999), Kabar'ı Avar sanı *capcanus*'la ilişkilendirir; ayrıca Azerbaycan Türkçesi *kabar* (gabar) "*alaca, renk renk, çiçek bozuğu*" önerisini ortaya atar.¹⁴ Golden ikinci öneriyi makul bulmaz. Golden'in düşüncesi doğrudur.

6. Peter Benjamin Golden (doğ. 1941), "*İleride göreceğimiz gibi bu ad, bu grubun [Kabarların] Hazar kağanlığı içindeki durumunu kusursuz tarif eden 'isyan' anlamına gelebilir*" der¹⁵; "*saldıranlar, saldırganlar*" olarak açıklanabileceğini belirtir.¹⁶ Son söz olarak şöyle der: "*Benim görüşüm şu ki, bu etimolojiler içinde en yakını Kaşgar = Qopar, Qobar (< gop-) 'ayaklananlar, asiler'dir; çünkü geçmişte yaşanmış olayları en iyi yansıtan budur.*"¹⁷

"*İsyan (eder)*" anlamı doğru olsa da, Golden -o- ünlülü kelimelere daha çok ihtimal verir, sözü Çağatayca *kop-* "*ayaklanmak, isyan etmek*"ten getirir.¹⁸ Başka deyişle kökeni yanlış düşünür.

3. Kabar kabile adının köken ve anlamı hakkında ilk görüşümüz

Biz Vambery'nin görüşü dahil, yukarıda sıraladığımız görüşlere kuşkuyla yaklaştık. Çünkü Kabar "*asi, asiler, isyan edenler anlamındadır*" denilip geçiliyordu. Kabar'a verilen anlamın kökensel ve anlamsal gerekçeleri açıklanmıyordu. Böyle olduğu için bizi ikna etmiyordu.

Bu yüzden Kabar'ın köken ve anlamı için arayışlara giriştik; Kabar kabile adının Türkçe *kap-* fiiliyle ilişkili olduğunu, bu fiilin VIII. - IX. yüzyıllarda yazılan ilk Türk fâl kitabı olan *İrk Bitig*'de "*kapmak*" anlamında geçtiğini,¹⁹ Kaşgarlı'da *kapmak* "*kapmak, çalmak...*" fiilinin bulunduğunu,²⁰ Kabar'ın "*alır, fetheder, zapteder*" anlamına geldiğini varsaydık. Hatta Göktürk unvanı *kapgan*'ın da *kap-* edimiyle ilişik olduğunu sandık (Menges de Kabar adını Avarca *capcanus* sanına bağlamıştı).

Türk kavim ve kişi adlarıyla ilgili çalışmalarımız ilerledikçe Kabar kabile adını, Avarca *capcanus* ve Göktürkçe *kapgan* sanını, Türkçe *kap-* edimine bağlamanın doğru olmadığını anladık ve sergilediğimiz görüşlerimizden sarfınazar ettik.

4. Kabar kabile adının köken ve anlamı

Bu görüşümüz (*kap-* fiili ve "*alır, fetheder, zapteder*" anlamı) bizi tatmin etmeyince arayışa ve düşünmeye devam ettik. Kabarlar konusunda tek kaynak olan K. Porfirogennetos'un isyan eden üç boy için "*... [bu üç boy] birbirleriyle dost oldular ve Kabaroi olarak çağrıldılar*" demesine dikkat edince²¹ Vambery,

¹⁴ Golden, s. 163.

¹⁵ Golden, s. 158.

¹⁶ Golden, s. 158, 163.

¹⁷ Golden, s. 162, 164.

¹⁸ Golden, s. 164.

¹⁹ Talat Tekin, *İrk Bitig Eski Uygurca Fâl Kitabı*, Öncü k., Ankara 2004, s. 23, 54. / Elisa Şükürlü, *Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakü 1993, s. 39. Ayrıca sözlük bölümü, sayfa yok.

²⁰ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972, s. 57.

²¹ Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 105 vd. / Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 157.

Nemeth vb. bilginlerin haklı olduklarını anladık. Demek ki Kabar adını alan kabile üç boydu, bu üç boyun asıl adları başkaydı; üç boyun ortak adı olan Kabar, merkezî yönetime isyan ettikleri için aldıkları yeni bir addi. Vambery, Nemeth vb. bunu biliyorlar, bu yüzden Kabar'ın "*asi, asiler, isyan edenler*" anlamına geldiğini söylüyorlardı. Gerçekte doğru olan bu görüş Türkçe kaynaklarda gerekçeler gösterilmediği, ayrıntı verilmediği için kafamızda kuşku uyandırıyor.

Asıl kaynaktaki bilgilere erişince ilkin Vambery'nin söylediği, sonradan Nemeth ve başkalarının kabul ettikleri gibi Kabar'ın "*isyan edenler, asiler*" yahut "*başkaldırır, karşı durur (kişi, boy, kabile)*" anlamına geldiğini anladık. Yani sözü edilen üç boy, Kabar adını işledikleri eylem üzerine almışlardır. İşledikleri eylem "*başkaldırmak, isyan etmek*"tir. Bu ad, XI. yüzyıl öncesi Türk boy, kavim, kişi adlarına çok uygundur. Eski Türkler kişi, boy, kavim adı olarak genelde başkaldırı, sertlik, güç kuvvet kavramlarını; vurmak, kırmak, kesmek, biçmek edimlerini, yırtıcı hayvanların, yırtıcı kuşların adlarını alıyorlardı. Nitekim Sabar kavim adı da "*vurur, döğer*" anlamındadır.²²

Kabar sözcüğü tekildir; adda gramatik çoğul anlamı yoktur. Çoğul (topluluk) anlamı boyların, kabilelerin birçok kişiden meydana geldiği göz önünde tutularak verilmiştir. Başka deyişle anlam çoğullaştırılmıştır.

Kab- fiilinin ilk biçimi **gab-* biçimindedir. **gab-*, Türkçe "*başkaldırmakla, isyan etmekle*" ilişik fiil ocağının birinci kökündendir. Başta *g > k* değişimi yaşanmıştır. Özetle Kabar'ın anlamı "*başkaldırır, karşı durur, isyan eder; asi*"dir. Kabar, Türkiye Türklerinde ad ve soyadıdır.

-ar geniş zaman ekidir. Bulgar kavim adındaki *-ar* da aynıdır. Eski Türkçede geniş zaman eki *-ar, -ur, -yur, -ir, -r* şeklindeydi.²³ A.B. Ercilasun geniş zaman ekinin yazılı Türkçenin başlangıcında basit fiillerde *-ar, -er*, türemiş fiillerde *-ur, -ür* ekleriyle yapıldığını tespitlemiştir.²⁴

5. İkinci bir Kabar kabilesi (boyu)

Moravcsik 821-823 arasında Kuzey Kafkasya'da bir **Kábeir-oi** (Κάβειροι) boyundan söz eder. Boyun adı diğer Doğu Romalı yazarlarda **Kábeir-oi** (Κάβειροι), **Kábir-ön** (Κάβήρων), **Kabeir-ön** (Καβειρών), **Kabeir-ous** (Καβειρούς) biçimlerinde geçer.²⁵ Bunları sırasıyla Káber, yine Káber; Kábir; Kabir ve yine Kabir biçimlerinde okuyabiliriz. Yani vurgusal olarak iki varyant vardır: Káber ve Kabir (Yunanca kayıtlarda vurgu değişkendir. İlk üç biçimde vurgu ilk hecenin, son iki biçimde ikinci hecenin üstündedir. İlk hece ünlüsünün uzun olmadığı anlaşılıyor. Olsaydı vurgu hep birinci hecede gösterilirdi).

Golden, bu kabilenin 821-824 (Moravcsik'te 821-823) arasında Slav Tomas'ın Doğu Roma'ya isyanına katıldığını yazar; kabilenin adı, Tomas'ın müttefiklerini gösteren boylar listesinde geçer.²⁶

²² Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK, Ankara 1987, s. 59, 63.

²³ Şinasi Tekin, "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 159, 170.

²⁴ Ahmet B. Ercilasun, "Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl XVII-XXI / 1-2, Ankara 1979-1983, s. 119.

²⁵ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 144. / Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 163.

²⁶ Moravcsik, s. 144. / Golden, s. 161.

Kuzey Kafkasya'da yaşayan bu Káber ~ Kábir ~ Kabír kabilesiyle Hazarlardaki Kabár kabilesi arasında ses bakımından hemen hiçbir fark yoktur. Sadece Kuzey Kafkasya'daki boy adında ikinci hece -e- veya -i- ile, Hazarların Kabár adında ikinci hece -á- ile yazılmıştır. Doğu Romalıların -a-’ları bazen açık -e- yazdıklarını biliyoruz. Bleda, Kuber kişi adlarında olduğu gibi. Ayrıca yabancı dillerdeki kayıtların özgün telaffuzu her zaman yansıtması beklenebilir.

Kuzey Kafkasya'daki Kaber kabilesiyle, Hazarların Kabar kabilesi arasında isim dışında bir bağlantı olup olmadığını bilemiyoruz. Çok muhtemel ki her iki kabile soydaştır, yani Hazar Türkü'dür. Ancak birebir aynı değildir. Aynı boylardır (1. bahiste Hazarların Kabar kabile adının sonrakil bir adlandırma olduğunu belirtmiştik).

Kuzey Kafkas'taki Kaber kabile adı tarih sayfalarına 821-824 arasında düşmüştür. Hazarların Kabar kabile adıyla 854'lerde, belki 830'larda kayıtlanmıştır.

Köken ve anlamı Hazarların Kabar kabile adıyla aynıdır.

6. Üçüncü bir *Kabar (> Kuviar-is) boyu ve *Kabar (> Kuber) kişi adı

Tarihte üçüncü bir *Kabar boyuna ve bu boyla ilintili *Kabar kişi adına raslıyoruz. Boya adını veren kişi Büyük Bulgaristan'ı kuran Kobrat'ın dördüncü oğlu olan Kuber'dir. Kuber, VII. yüzyılda yaşamıştır. Ülüşü (boyu) olan Kuviar-is'in, IX. yüzyılda kayıtladığı tahmin edilir.

Yazdığımız bir yazıda Kuber adının Kuban Bulgar Türkçesinde *Kabar olduğunu, -a- > -u- değişimiyle Kuber'e çevrildiğini ortaya koymuştuk.²⁷ Bu işlem VII. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Kuber'le ilintili olan Kuviar-is boyunun da “Kuber'in, yani *Kabar'ın ülüşü, boyu” olduğunu belirtmiştik.

*Kabar boy ve *Kabar kişi adının anlamı Hazarların Kabar kabile adının köken ve anlamıyla aynıdır.

7. Bu kısmın özeti: Üç Kabar kabile (boy) ve bir *Kabar kişi adı

Şu ana değin tarihte Kabar adlı üç kabilenin olduğunu gördük:

Birincisi köken ve anlamı üzerinde durduğumuz 830 veya 854'te kayda geçen Hazarların **Kabár-oi** kabilesidir. Kabar adlı kabile ve boy adlarının en meşhuru, en bilineni budur.

İkincisi 821-824 arasında Slav Tomas'ın Doğu Roma'ya isyanına katılan ve Kuzey Kafkasya'da yaşayan **Káber ~ Kábir ~ Kabír** boyudur. Zaman bakımından bir üstteki kabile adından daha eskidir.

Üçüncüsü Tuna Bulgarlarına ait, IX. yüzyılda kayıtladığı tahmin edilen *Kabar (> Kuviar-is) boy adıdır. Bu boya adını veren **kişi**, VII. yüzyılda yaşayan Büyük Bulgaristan hanı Kobrat'ın dördüncü oğlu olan *Kabar (> Kuber)'dir. Yani *Kabar (> Kuviar-is) boy adı *Kabar (> Kuber) adlı **kişinin** ülüşüdür.²⁸

²⁷ Yusuf Gedikli, “Bulgar Türkçesi Üzerine Araştırma ve İncelemeler 3: Kuber Kişi Adı; Kuviaris, Kürigir Boy Adlarının Köken ve Anlamları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 247, Temmuz-Ağustos 2020, s. 267-276.

²⁸ Gedikli, s. 267-276.

Bunların hepsi Ogur boyudur. Fakat üçü de ayrı boylardır. İlk ikisi Hazar, üçüncüsü Bulgar Türklerine mensuptur. Hepsi IX. yüzyılda kayda geçmiştir. Adları ve adlarının anlamları aynıdır. Yani “başkaldırır, karşı durur, isyan eder; asi”dir.

8. Kabar-tay ulusu

Kuzey Kafkasya’daki Kabartay halk adı Türkçe kabar + tay söz öbeğinden meydana gelmelidir. Bu topraklarda yüzyıllar boyunca Bulgar, Hazar, Kabar Türkleri (Hazarların Kabar’ı veya Slav Tomas’ın müttefiği olan Kabar boyu) ve Macarlar yaşamıştır. Evliya Çelebi (1611-1682) ünlü yapıtında **Kabartay zırhı** tamlamasına yer vermiştir.²⁹ Demek ki ad o zaman vardı.

Kabartay dış adlandırmadır. Kabartaylar kendilerine Adık derler. İlk yurtları Kuban civarıydı.³⁰ (Kuban yarımadası).

Kabar-tay Türkçe “başkaldırır genç at; başkaldırır tay; baş kaldırır kişi”dir. Mana geniş tutularak “hür, serazat tay; zaptedilemez, itaat etmez tay” anlamı da verilebilir.

At, Türkler için yaşamsal bir hayvandır. Tay “atın yavrusu; genç at” anlamında olmakla beraber öğretilmeyle “genç, yiğit erkek” anlamına da gelir; zaman zaman Türk insan ad ve soyadlarında kendisini gösterir. Karatay, Aktay, Sarıtay, Boğatay vb. Krş. Kazakça Kunanbay ad ve soyadıyla. Kazakça **kunan** “iki yaşı bitiren tay”dır.³¹ Ayrıca *kısrak* sözünün zaman zaman “genç kız” anlamında kullanılmasını da anımsatmak yerindedir.

Kabartay adı şunu da gösterir: Muhtemelen bu ulusun kökeninde veya daha büyük ihtimalle yönetiminde Türk soylu bir kabile (öge) vardı. Kabile zamanla ve nüfus baskısıyla Adık (Kabartay) halkının dilini kabul etmiş, ancak yönetici kabile soy ad (etnik ad) olarak varlığını sürdürmüştür. Belki de bu ulusun kökeninde veya yönetimindeki Türk boyu Kabar adındaydı (Yukarıda Kuzey Kafkasya’da 831-824 arasında kayıtlanan Kaber boy adını hatırlayalım). Şunu da eklemek gerekir: Bazı boy veya kabileler dışarıdan yönetici kabul eder. Örneğin İran Azerbaycan’ındaki Şikak aşiretinin başı olan Simko İsmail Ağa, bir Türk’tü.

1291’de doğan Özbek Han, doğar doğmaz Kabartay ülkesindeki Inal Beyin yanına gönderilmişti.³² Bu da görüşümüzü destekleyen bir kanıttır.

Kabar bahsini burada bitiriyoruz.

II. A. KADAR BOY ADI

Biz Hazar kavim ve devlet adının daha önceki evrelerinden birinin *Kadar olduğunun farkındaydık. Araştırmalarımızı sürdürürnce Ogurlara ait Kadar boy adına Uygurlar arasında tesadüf ettik.

1. Uygurlar arasındaki Kadar boyunun kayıt tarihleri

Kadar boy adı Ötüken Uygurlarının 750’de diktiği Tes K 4’te ve 753-54’te diktiği Taryat (Terhin) D 2’de, yani iki runik yazıtta geçer.

²⁹ *Evliya Çelebi Seyahâtname’si*, Yapı ve Kredi y., c. 1, İstanbul 1996, s. 265.

³⁰ Davut Dursun, “Kabartaylar”, *DİA*, c. 24, s. 12-13.

³¹ Hasan Oraltay - Nuri Yüce - Saadet Pinar, *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, TDAV y., İstanbul 1984, s. 181.

³² Mustafa Kafalı, “Özbek Han”, *DİA*, c. 34, s. 107-109.

2. Kadar boy adının okunuşu

Yazık ki Kadar boy adının okunuşunda birlik yoktur. Tes K 4 ve Taryat D 2'deki **Kadar** boy adı şu ana değin genel olarak **Kadır**, **Akadır** şekillerinde okunmuştur. Tabii ki bu sorun oluşturmaktadır:

1. Tes yazıtını yeniden bulan ve 1983'te yayınlayan S.G. Klyaştorıny (doğ. 1928), Kadar boy adını "**Kadır**" okur.³³ (Klyaştorıny satırı K 10 olarak nolar).

2. Rona Tas, 1986'da Tes yazıtındaki ilgili sözcüğü "**Akadır**" okur, "**Akadır**" olarak anlamlandırır.³⁴

3. Talat Tekin 1988'de, Taryat yazıtı D 2'de geçen, üzerinde durduğumuz Kadar boy adını "**q(a)d(ı)r**" okur.³⁵ Makalesinin "*boy ve halk adları*" kısmında "*Q(a)d(t)r veya Q(a)da(r)*" yazar.³⁶ (Boyun doğru adının **Q(a)d(a)r** olduğunu aşağıda göreceğiz).

4. A. Berta 2004'te Taryat yazıtındaki sözcüğü "**kağır**" okur, "**(Kadır (?Akadır))**" olarak anlamlandırır.³⁷

5. Erhan Aydın 2011³⁸ ve 2018'de, Tes K 4'teki Kadar boy adını "**kadır (akadır?)**" okur, "*Kadır (Akatzir(ler)?)*" olarak çevirir, sözlükte "*bir boy (Akatzirler?)*" olarak anlamlandırır. Aydın bununla birlikte "*Hazarları Akatzir (*Ak Kazar?) ile birleştirmek isteyenler olmuştur. Dilbilimi bakımından bu teorisinin birçok zorlukları vardır*" diyerek görüşünü ortaya koyar.³⁹

5.1. Aydın, Taryat yazıtı D 2'de geçen ilgili boy adını "**kadır (akadır?)**" okur, "**Kadır (Akatzir?)**" olarak çevirir.⁴⁰

3. Kadar boy adının doğru okunuşu

Boy adının Kadar yerine Kadır, Akadır okunmasında bilginlerin aklını çelen Herodot'ta, Merselinus'ta ve Priskos'ta geçen Akatzir boy adıdır. Akatzir'in "*Ak Hazar*" olarak açıklanmak istendiğini biliyoruz. Halbuki zaman ve mekân açısından Uygurların içerisindeki Kadar boy adıyla Herodot (MÖ 484 - 425), A. Marselinus (322-400?) ve Priskos'un kayıtladığı (448 veya 449) Moldova ve Ukrayna'daki Akatzir kavmini birbiriyle iliştiirmek için hiçbir neden yoktur.

Akatzirlerin adı Ogur kavimlerinden Saragurların (< *Sargur), 460'larda Akatzir'lere çarpıp onları dağıtmasından sonra bir daha anılmaz. Bu tarihte Hazarlar İdil boyuna ancak yeni gelmiş olabilirler. Uygurların içindeki Kadar boyu ise 750'li yıllarda kayıtlanmıştır. Arada Akatzir'lerin adlarının kaybolu-

³³ S.G. Klyaştorıny, *Sovetskaya Tyurkologiya*, Sayı: 6, 1983. Uygur Türkçesine çev. Perhat Cilan, *Şincang Daşo İlmîy Jomıl*, Sayı: 1 (21), 1985, s. 63-85. Türkiye Türkçesine aktaran F. Selcen Bozkurt, "Tes Abidesi (İlk neşri)", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl: 24, Sayı: 2, 1986, s. 167 vd.

³⁴ Róna-Tas András, "Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler", *Türk Kültürü Araştırmaları*, çev. Muslihiddin Kurt, Yıl: 24, Sayı: 2, 1986, s. 57. / Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2018, s. 134.

³⁵ Talat Tekin, *Makaleler*, yay. haz. lar Emine Yılmaz - Nurettin Demir, TDK, c. 2 (Tarihi Türk Yazı Dilleri), Ankara 2013, s. 179, 203.

³⁶ Tekin, *Makaleler*, c. 2, s. 210.

³⁷ Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2018, s. 134.

³⁸ Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen y., Konya 2011, s. 34, 99, 146.

³⁹ Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2018, s. 134.

⁴⁰ Aydın, s. 41.

şundan sonra geçen 300 yıl ve en az 7-8 bin kilometrelik bir mesafe vardır. Dolayısıyla Akatzir = Ak Hazar eşitlemesi olanak dışıdır. Deyim yerindeyse bu eşitleme kuyuya atılmış bir taştır.

Tarihsel durumu, yani Uygurların içinde bir kısım Ogur (İr Türkçesi konuşan) boyların bulunduğunu göz önüne alarak Klyastorniy'in **Kadır**, Rona-Tas'ın **Akadır**, Berta, E. Aydın ve T. Tekin'in **Kadır** okudukları boy adını **Kadar** okumamız gerekir. (T. Tekin, doğru olarak *Qadar* okuyuşuna da yer vermiştir).

Ayrıca Orkun harfleriyle yazıma göre de sözcük Kadar okunmalıdır. Çünkü Kadar boy adının geçtiği Tes K 4, Taryat D 2'deki Orkun harfli cümlelere baktığımızda, sözcüğün :K¹, D¹, R¹: harfleriyle yazıldığını görüyoruz. Yazımlar sözcüğün Akadır, Kadır vb. değil, doğrudan doğruya Kadar okunması gerektiğini gösteriyor. Her iki yazıtta da Kadar boy adından hemen sonra Kasar boy adı gelir.⁴¹ (Tes K 4 satırında sağdan birinci iki noktadan sonraki kelime, Taryat D 2 satırında 7. iki noktadan sonraki kelime Kadar'dır. Teknik olanaklarımızın yetersizliğinden ötürü Orkun harfli özgün yazımları gösteremiyoruz).

Boy adının Akadır değil, Kadar okunmasına bir de şuradan karar veriyoruz: Kadar boy adının kök ünlüsü uzun değil, kısa veya normaldir. T. Tekin runik yazıda yalnız söz başında ve söz içinde uzun *a* ünlülerinin yazıldığını belirtir.⁴² Kadar'ın ünlü veya ünlüleri uzun olsaydı, runik yazıda gösterilirdi. Dedığımız gibi bilginlerin kafasını karıştıran hayali Akatzir = Ak Hazar denkleştirmesidir.

Yukarıda yalnız Kadar boy adını değil, Kasar boy adını da zikrettik. Kasar'ın üzerinde durmamızın nedeni her iki boyun köken ve anlam açısından birbirleriyle ilintili olmalarıdır. Yine bu boylarla birlikte anılan Bersil boyu, bildiğimiz gibi Barsil biçiminde İdil ve Kuzey Kafkas'la ilişik olaylarda anılır. Bu üç boy, yani Kadar, Kasar, Bersil (Barsil), Ogur boylarıdır. Kadar'ın aksine Kasar ve Bersil boy adlarının okunuşunda herhangi bir sorun yoktur.

4. Uygurlar arasındaki Kadar boy adının köken ve anlamı

Kadar boy adının kökü *kad-* filidir. Bunun birincil hali **gad-*'dir. Yani başta sertleşme meydana gelmiştir: Bu, normal bir olgudur. *-ar* geniş zaman ekidir. Kadar'ın anlamı "*başkaldırır, karşı durur, isyan eder, asi*"dir. Bu anlamı vermemizde anahtar rolü Kabar boy birliği adının anlamı oynamıştır. Hatırlarsak Kabar'ın anlamı da aynıydı.

Kadar boy adı yine 750'de kayıtlanan Kasar ve 569'da kayıtlanan Hazar kavim adının daha önceki bir evresidir. Yani her iki sözcük (Kasar ve Hazar), Kadar'dan değişmiştir. Başka söyleyişle Kadar sözcüğünün bir çatalı Kasar, diğer çatalı Hazar'dır.

ÖNEMLİ NOT: Şu ana değin ayrı düşünülse de Kadar ve Kasar birleşik boy adı olabilir. Krş. Türk Sir, Sir Tarduş, Dokuz Oğuz On Uygur, Yır Bayırku vb.

5. Macarların Kadar soyu

Macar tarihçisi Toroj (Thworcz, Tvoroc), Avrupa Hunlarının 373'lerde **Kadar** adlı bir soyunun bulunduğunu ve Hunların **Kadar** adlı bir başbuğ

⁴¹ Aydın, s. 35, 221, 222.

⁴² Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003, s. 25.

seçtiklerini yazar.⁴³ Gerçi 373 tarihi erken bir tarihtir. Bununla birlikte yüksek olasılıkla Hazarlar döneminde böyle bir soy ve kişi vardı. Ayrıca bunlar efsanevi şeyler olsa da dilci ve tarihçi için çok şey ifade ederler. En azından **Kadar** adlı bir soy ve kişi adının varlığını eskilere kadar izlemek kabil olur. Bugün Macarlar arasında **Kadar** soyadı vardır. János Kádár (1912-1989), Macar KP genel sekreteri olup Macaristan'ı 1956'dan 1988'e değin yönetmiştir.

Kazakların bir masal kahramanının ve *Abay* romanında bir kişinin adı **Kodar**'dır.⁴⁴ Kelime *belki* Kadar'dan yuvarlaklaşmıştır. *Belki* de *kozgal*- "kıprıdamak, kımıldamak, hareket etmek" filinin kökü olan *goddandır.

6. Karaylardaki Kedar sözü

Karay Türkleri göçebe kökenlerini göz önünde tutarak konuştukları Türk diyeleğine **Kedar**, atalarının konuştuğu Karay Türkçesine **Çaltay tili** derlerdi.⁴⁵

Kedar ile göçebe arasındaki ilintiyi anlayamadık. Kedar; *muhtemelen Kadar* sözüyle aynıdır; *belki* de dizgi yanlışdır.

7. Bu kısmın sonucu

Sonuçta Uygurlarda Kadar adında bir boy vardır. Fakat bu boy gerçek Uygur boylarından biri değil, Ogur Türklerinin boylarından biridir. Yalnız Uygurlara katılmış, karışmış ve Uygurlaşmıştır.

Gerek Kadar, gerek aşağıda inceleyeceğimiz Kasar, gerek Bersil boyları gerçekte Ogur boylarıdır. Bunlar muhtemelen 463'te veya daha erken bir tarihte göç eden ana Ogur (Kadar) kitesinden ayrı düşüp Uygurlara katılmışlardır. Yahut da Uygurlar onları egemenlikleri altına almışlardır. Bu olay muhtemelen Baykal gölünün batısında veya güneybatısında cereyan etmiştir.

NOT: Uygur kavim adı belki de Ogur ~ Ugur sözcüğünden *-y-* türemesiyle değişmiştir.

II. B. KASAR BOY ADI

Bu boyun da aslında bir Ogur boyu olduğunu söylemiştik. O da Kadar gibi Uygurlaşmıştır.

1. Kayıtlar ve tarihleri

Kasar boy ve yer adı olarak Ötüken Uygur kağanlığının diktiği 3 runik yazıtta da geçer (Rona-Tas, Tes yazıtının 750, Taryat yazıtının 752-3, Şine Usu yazıtının 759'da dikildiğini belirtir).⁴⁶

1. **K(a)s(a)r** boy adı, 750'de dikilen Tes yazıtı K 4'te geçer.

2. **K(a)s(a)r** boy adı, 752-53'te dikilen Taryat yazıtı D 2'de geçer.⁴⁷

⁴³ Joseph de Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi*, çev. Hüseyin Cahid [Yalçın], Yay. Haz. Erol Kılınc, Ötüken n., c. 1, İstanbul 2018, s. 362.

⁴⁴ Muhtar Avezov, *Abay*, Azerbaycan Türkçesine çev. E. Abasov, Bakü 1954, s. 28. Romanın birçok yerinde geçer.

⁴⁵ "Karay Türkleri", *Türk Ansiklopedisi*, c. 21, s. 317.

⁴⁶ Róna-Tas András, "Hazar kavim adının tarihi üzerine yeni veriler", s. 56.

⁴⁷ Tekin, *Makaleler*, c. 2, s. 179, 182.

2. Yer adlarında Kasar

1. **K(a)s(a)r Koorğ** yer adı, 750'de dikilen Tes yazıtı G 2'de geçer.⁴⁸

2. **K(a)s(a)r Kord(a)n** yer adı, 759'da dikilen Şine Usu yazıtı D 8'de geçer.⁴⁹

Bu yer adları üzerinde durduğumuz Kasar boy adıyla ilişiktir.

3. Kişi ve başka yer adlarında Kasar

1. Uygurların 839-840'taki son kağanı **Ho-sa Tekin** adını taşıyordu.⁵⁰ Bunu *Kasar Tekin olarak yeniden oluşturmak mümkündür (Muhtemelen Kasar boyundandı).

2. Çuvaş bilgini V.T. Yegorov, **Kasar ~ Kozar ~ Hosar** adını putatapar Çuvaş kişi adı olarak kabul eder.⁵¹ (Konumuzu ilgilendiren Kasar, Hosar biçimleridir).

3. Türkmen şairi Mahdumkulu'nun (1733-1783), "*Hasar dağındadır*" başlıklı şiirinde **Hasar** dağ adı zikredilir.⁵² Muhtemelen kişi veya boy adından yer adı meydana gelmiştir. Yalnız bu yer adının anlamı Uygurlaşan Kasar boy adının anlamından farklı olabilir.

Cengiz Hanın kardeşinin adı olan **Hasar**'ı, Türkçe Kasar boy adıyla ilişkilendirmiyoruz. Çünkü Moğulca *hasar*, *kasar* "*bir köpek türü; av köpeği*"dir. Moğullar köpeği çok seviyor ve olumluyorlardı. Çünkü en çok önem verdikleri şey sadakatti.

4. Kasar'ın köken ve anlamı

Kasar, yukarıda köken ve anlamını açıkladığımız Kadar boy adının bir sonraki evresidir.

Kasar boy adının kökü, tıpkı Kadar boy adında olduğu gibi *kad- filidir. Fiilin birincil -hali *gad-'dır. Başta sertleşme, kök sonunda d > δ > s evrimi gerçekleşmiştir. Bunlar normal gelişmelerdir. -ar geniş zaman ekidir. Özetle hem Kadar hem Kasar boy adının birincil biçimi *Gad-ar'dır. Boyun adı *Gadar > Kadar > *Kaçar > Kasar evrimini izlemiştir. Anlamı "*başkaldırır, karşı durur, isyan eder, asi*"dir. Krş. Yukarıdaki Kabar, Kadar boy adlarının anlamlarıyla.

Kasar'ın kök ünlüsü uzun değildir. Olsaydı runik yazımda -a- ünlüsü yazılırdı.

Kasar, Kasaroğlu Türkiye Türklerinde soyadıdır.

II. C. HAZAR KAVİM ve DEVLET ADI

Hazarlar Türk kavim ve devletlerinin en tanınmışlarından biridir. Hazarların kurduğu devlet Doğu Avrupa'daki Türk devletlerinin en önemlisi, en uzun ömürlüsü, en etkilisi ve tarihte en çok iz bırakanıdır. Hazar devleti 630 - 965 arasında 335 yıl hüküm sürmüştür. 630 tarihini vermemizin nedeni

⁴⁸ Tekin, c. 2, s. 309-310.

⁴⁹ Tekin, c. 2, s. 310. / Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara 2000, s. 229.

⁵⁰ Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri ve Uygur Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, TDAV y., İstanbul 2004, s. 33, 144.

⁵¹ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 148.

⁵² *Mağtımgu*, Aşkabad 1994, s. 127.

Batı Göktürk devletinin bu tarihte ortadan kalkmasıdır. Egemen güç kalkınca Hazarların bağımsız oldukları açıktır (Togan, Hazarların 558'de kurulduğunu yazar.⁵³ Bu da kabul edilebilir. Çünkü bu tarihte Göktürkler Hazarlara egemen olmuş, onları örgütlemişlerdi. Hazar devletinin sonraki haşmet ve azametinin dibinde bu örgütleme yatar).

Hazar devletinin merkezini Aşağı İdil, Don, Kuban havzaları teşkil eder (İdil-Don-Terek üçgeni de denebilir). İdil-Don çizgisi tarih boyunca Asya'dan Avrupa'ya akan birçok Türk kavminin geçtiği yerdir ve deyim yerindeyse yolgeçen hanıdır. Hazarların buradan geçen kavimlere karşı 300-400 yıl direnmesi önemlidir. Peçeneklerin bu yoldan Avrupa'ya geçme, Macarların ayrılma, İdil Bulgarlarının Hazarlardan bağımsız olma çabaları; iç çekişmeler, Rusların ayrıca Oğuz-Uzların Hazarları sürekli rahatsız etmeleri, Hazar devletinin yıkılışını hızlandırmıştır. Yani Hazarlar zayıfken kavşak noktasında bulunmanın dezavantajını yaşamışlardır.

Hazarların zayıflamasının ve yıkılmasının bir nedeni de Araplardır. Araplar 642'den 737'ye değin yaklaşık bir asır içinde birçok kez Hazarlara saldırmış, onları kuzeye itmişlerdir. Arap saldırıları başladığında Hazarların başkenti Semender'di. Semender'in bugünkü Targu'nun yerinde (yakınında) olduğu kabul edilir. Arap saldırıları olmasaydı, Hazarların Güney Kafkasya'ya ineceği muhakkaktı. Bunun önemli bir yanı Hazar Türklerinin bugüne ulaşması, diğer önemli yanı da Hazar dilinin sırlarını öğrenmek olacaktı. Bu açıdan baktığımızda Hazarların kuzeye itilmesiyle dil bilimsel açıdan büyük bir kayıpla karşı karşıya kaldığımızı söyleyebiliriz. Aynı şekilde Moğullar da 1236'da İdil Bulgar devletini ve kentini yıkmasaydılar, doğal olarak Bulgar Türkçesinin gizlerine vakıf olacaktık.

Tarihçiler Hazarların Arap akınlarını durdurmasının Doğu Avrupa'nın kaderini belirlediğini, bu coğrafyanın ve Rusların Müslüman olmamasıyla sonuçlandığını kabul eder, Hazarların bu rolünü Şarl Martel'in 732'de Puvatya'da Arap ordularını durdurmasına benzetirler.

1. Hazar adının tarihte ilk geçişi

Hazarların 463'ten sonra İdil boyunda olmaları gerekir. Buradan Kuzey ve Güney Kafkasya'ya akın yaptıklarını tahmin etmek zor değildir.

Artamonov, Ermeni yazarı Horenli Moses'in *Ermenistan Tarihi* yapıtında Hazarlardan ilk defa söz ettiğini, Hazarları II. yüzyıla kadar indirdiğini, fakat bu kaydın zamandışı olduğunu yazar. Artamonov, Horenli Moses'in 410-415 yılları arasında doğduğunu (yaşadığı çağ tartışmalıdır), anılan yapıtın VII. - IX. yüzyıllar arasında tamamlandığını belirtir.⁵⁴ Yazılan bir eserin sonradan değiştirilmesi veya ona ek yapılması tarihte sık görülen bir durumdur. Ermeni tarih ve kitaplarında bu daha da böyledir.

Zamandışı olan bu kaydı dışarıda bırakalım. Ziya Bünyadov, Yakubi'ye dayanarak Hazarların 531'den önce Güney Kafkasya'ya akınlar yaptıklarını, bundan dolayı Hazar adının 1. Kubad (egemenlik devri 488-531) ve Hüsrev

⁵³ Emel Esin, "Süfiler İslam İle Karşılaşan İlk Türkler Sül (Çöl? Çor?) Boylarından, Selçuklulara Kadar, Hazar Denizi Kıyılarındaki Oğuzlara Dâir", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. VII, cüz 3-4, 1979, s. 35.

⁵⁴ M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, Selenge y., İstanbul 2004, s. 30.

Anuşirevan (egemenlik devri 531-578) devirlerinde anılmasının normal olduğunu söyler.⁵⁵ (Kubad 496-98 arasında Akhunlara sığınmış, tahtına geri dönünce Bizanslılara karşı savaşlarda başarılı olmuş ve birkaç şehir kurmuştur).⁵⁶ Bununla birlikte Hazar adının İran kaynaklarında anıldığını gösteren herhangi bir veriye sahip değiliz.

Hazar adının kesin olarak bildiğimiz ilk kaydı, Süryani kaynağı Zaharya Retor'un 555'e veya 569'a tarihlenen *Kiliseler Tarihi* eserindeki listededir.⁵⁷ Burada **Hasar** biçimindedir. Golden de Hazar kavim adının 555'te Zaharya Retor'un kayıtlarında geçtiğini yazar.⁵⁸ N.V. Pigulevskaya, Zaharya Retor'un eserini yazış tarihini 555 olarak gösterir. Artamonov 569 der.⁵⁹

Doğru tarih bizce 569'dur, yani Artamonov'unkidir. Çünkü listede Avar adı da yer almaktadır. Avarlar Doğu Avrupa'ya 557-58'de gelmişlerdir. Avarlar gelmeden listede adlarının anılması zayıf olasılıktır. Gerçi Avar adı Priskos'un eserinde 463 olaylarıyla ilgili geçer. Ayrıca Avarlar Göktürklerden kaçtıklarına göre kendilerinden önce adları da gelebilir. Fakat biz yine de 569 tarihinin daha muhtemel olduğu kanısındayız.

555 Göktürk devletinin kurulmasından sadece 3, 569 Göktürk devletinin kurulmasından sadece 17 yıl sonradır.

Zaharya Retor'daki listede anılan kavimlerin Kafkasya'da yaşadıkları belirtilir.

2. Hazar kavim adının diğer kayıtları

Diğer bazı kayıtlar şöyledir:

1. Doğu Roma kaynaklarında genelde **Hazar-oi** (Χάζαροι) biçiminde yazılırlar.⁶⁰ İlk 586'da kayıtlanmıştır.⁶¹

NOT: Hazar kavim adının zamandışı (anakronik) kayıtlar hariç, 620'den önce geçmediği yazılır; fakat bu tarihteki kaydın kaynağı gösterilmez.⁶²

2. Arapların 643'te Hazarlarla temasa geldiği kabul edilir.⁶³ (642 tarihi de verilir).⁶⁴

3. Günümüze Ermeni dilinde ulaşan *Alban Tarihi*'nde VII. yüzyıl olaylarıyla ilgili olarak Hazar kavim adı birçok defa geçer. Ayrıca bir kez **Çatkasar**, iki kez **Çat Hazar** olarak görülür (2. kitap, 44, 45 ve 47. fasıllarda). İlk ögeyi Dowsett *çat* "*şad*" olarak düşünür, Golden ve Rona-Tas bunu kabul etmez.⁶⁵

⁵⁵ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII - IX Asırlarda*, Azerbaycan Devlet n., Bakü 1989, s. 42.

⁵⁶ Esko Naskali, "Sâsâniler", *DİA*, c. 36, s. 174-176.

⁵⁷ Yusuf Gedikli, "Türk Tarihiyle İlgili Bilgiler Veren Yunan, Latin, Got, Ermeni, Süryani Tarihçileri - 5", *Yesevi*, Sayı: 249, Eylül 2014, s. 16-17.

⁵⁸ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihinine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam y., Ankara 2002, s. 78.

⁵⁹ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 569.

⁶⁰ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 335.

⁶¹ Hâmit Zübeyir Koşay, "İdil - Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei Hakkında", s. 252. / Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 158.

⁶² Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, 2. b., Kronik y., İstanbul 2020, s. 73.

⁶³ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 3. b., Kamer y., İstanbul 2000, s. 31.

⁶⁴ Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s. 73.

⁶⁵ Róna-Tas András, "Hazar kavim adının tarihi üzerine yeni veriler", s. 60.

4. Rona-Tas 950 civarında İbranca bir kaynakta (Josippon) şu boy adlarının listelendiğini yazar: **k.zr, pyçnq, aln, b.lgr, knbyna, t.rq, b.z** (q.z?), **zk.k, a.gr, t.lmaç**. Josippon'un yazarı **a.gr, b.lgr, pyçnq**'in Tuna kıyısında oturduklarını belirtir. Tas bu adların İslavca olduğunu, **a.gr** ulusunun **ugr**, yani Macar olduğunu bildirir.⁶⁶ **K.zr**'nin de İslavca olduğunu, bunun Kazar okunması gerektiğini söyler. **t.rq**'nın *Tork* okunması gerektiğini, bunun Macarları anlatmadığını belirtir (Muhtemelen Uzlari anlatır).

3. Hazarların türlü dillerdeki adları

Hazarlara Araplar **el-Hazar**, Yunanlılar **Házar-oi** (*-oi* çoğul ekidir), İbranlılar **Hazar, Kazar, Hozar**, Farslar **Hazar, Hazariyân** (*-an* çoğul ekidir), Gürcüler **Hazar-i**, Ermeniler **Hazir-k** (*-k* çoğul ekidir), eski Rus vakayinameleri **Kozarin, Kozari, Kozari** vb. (*-i, -i* çoğul ekleridir), Latinler **Chazari, Chaziri, Gazari, Caziri**, Macarlar **Kazar, Kazár, Kozár**, Çinliler **Ho-sa, Ko-sa** derler.⁶⁷ Tang-şu'da **Tukiu-ho-sa** "*Türk-Hazar*" biçimindedir.⁶⁸ Süryancada **Kazârâye**'dir.⁶⁹

Kimi dillerde örneğin Rusça, bazı İbranca ve Macarca kayıtlarda ilk *-a*-ünlüsünün *-o-* olduğu görülür. Bu doğaldır. Çünkü her dil aldığı kelimeyi bünyesine uydurur. Geri kalan kayıtlar hep *-a-* ünlülüdür (Çincenin durumu özeldir).

Baştaki ses *k(a)* veya *h(a)*, *h(a)*'dır. Ayrıca Çince hariç, tüm dillerde kök sonu ündeşi *-z-*'dir.

4. Hazar kavim adının ünlüleri

Önemli bir nokta olarak şunu belirtelim ki, Hazar sözcüğünün ilk (kök) ünlüsü uzun değildir. İkinci ünlüsü de uzun değildir. Olsaydı yukarıdaki yazımlarda görülürdü. Bir tek Yunancada ilk ünlü imlidir (işaretlidir). Bu da ünlünün uzunluğuyla değil, Yunancada vurgunun ilk hecede olmasıyla ilgilidir (Yunancada bütün sözlerde vurgunun olduğu hece imlenir; bu ime **okseia** veya **tóno** denir).⁷⁰ Geri kalanların hepsi kısa veya normal ünlülüdür. Yukarıda Kabar boy adının kök ünlüsünün de Yunanca ve Macarcada uzun olmadığını görmüştük (Yunancasının bazen ilk, bazen ikinci hecesi vurguluydu; ilk hece uzun olsaydı vurgu hep ilk hecede kalırdı). Yine Kadar ve Kasar boy adlarında da ünlülerin uzun olmadığını, olsaydı runik yazımda belli olacağını söyledik.

5. Kişi adlarında Hazar

1. Yukarıda Çuvaş bilgini V. T. Yegorov'un **Kasar ~ Kozar ~ Hosar** adlarını putatar Çuvaş kişi adı olarak kabul ettiğini belirtmiştik.⁷¹ Konumuzu ilgilendiren Kozar'dır.

⁶⁶ Róna-Tas András, s. 61.

⁶⁷ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 145 vd. / Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 157.

⁶⁸ Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 114.

⁶⁹ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 192.

⁷⁰ Mehmet Pişka, *Leksiko Ellino - Tourkiko Sözlük Elence - Türkçe*, basım yeri yok, 1993?, s. 376.

⁷¹ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 148.

2. Rus soylularında **Kazarinov** soyadını taşıyanlar vardır.⁷² Kazarinov, Hazar sözünden gelmelidir.

3. **Hazar**, daha doğrusu **Kazar ~ Gazar** Ermeni soyadlarında da görülür. Mesela Andronik Abramoviç **Gazaryan** (doğ. 1904), Sovyetler Birliği kahramanıdır. Podvakan Ohanesov **Gazaryan** Sosyalist Emeği kahramanıdır.⁷³ Bu adların Hazar sözüyle ilişik olduğu sanındayız.

4. **Hazar**, Türkiye Türklerinde ön ad ve soyadıdır.

6. Yer adlarında Hazar

1. Hazarlardan kalan en ünlü yer adı **Hazar denizinin** adıdır.

2. Karadeniz'e de zaman zaman **Hazar denizi** adı verilmiştir. Mesela İbn Bibi, Selçüklü tarihinde Karadeniz'i böyle anar.⁷⁴

3. Kiyev'de X. yüzyılda **Kozari** yer adı vardı; yani Kiyev kentinin bir mevki-i (mevkii değil) böyle anılıyordu.⁷⁵

4. XI. yüzyılda Kaşgarlı'da **Hozar** (Xozar) "*Türk ilinde bir yer adı*"dır.⁷⁶ *Divan'ın* yeni bir yayınında **Huzar** yazılmıştır.⁷⁷ Sözcük Ogurlarla ilişik olabilir.

5. **Gazaria ~ Gazzaria**, XIV. yüzyılda Cenevizliler tarafından Karadeniz sahillerinde kurulan ve merkezi Kefe olan koloninin adıydı.⁷⁸ Ad, Hazarlardan kalan bir anıdır.

6. Dağıstan'da Samur ırmağının orta yatağı bugün **Khazarî, Khazrî** adıyla bilinir.⁷⁹

7. Azerbaycan'da Neftçala ilçesinin 110 kilometre batısında **Hezer** (**Hezer**) adında bir kasaba vardır.⁸⁰

8. Gürcistan'da **Hezerli dere** su adı (hidronim) vardır.⁸¹ Yine Gürcistan'a dahil Güney Osetya'da **Kazara vadisi** adı Hazarlardan kalmıştır.⁸²

9. Ermenistan'daki **Kazarabad** yer adı 30 Haziran 1945'te İsaakyan olarak değiştirilmiştir.⁸³

10. Türkiye'de Harput yakınında **Hazarbaba** dağı vardır.⁸⁴ Atatürk'ün önerisiyle 1937'de dağın eteğindeki göle Hazar gölü adı verilmiştir. Atatürk bu adı

⁷² A.H. Halikov, *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Anıtlı Sülale*, çev. Mustafa Öner, TDAV y., İstanbul 1995, s. 59.

⁷³ "Gazaryan, Andronik Abramoviç", "Gazaryan, Podvakan Ohanesov", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 3, s. 560.

⁷⁴ İbn Bibi, *el Evamirü'l-ala'ıye fil-umuri'l-ala'ıye Selçukname*, c. 1, çev. Mürsel Öztürk, KB y., Ankara 1996, s. 325-326. / c. 2, s. 243.

⁷⁵ Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 117.

⁷⁶ *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, TDK, Ankara 1986, c. I, s. 411 / c. II, s. 839.

⁷⁷ Ahmet Bican Erçilasun - Ziyat Akkoyunlu, "Kâşgarlı Mahmud", *Divânü Lügâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 3. b., TDK, Ankara 2018, s. 654.

⁷⁸ W. Barthold, "Kefe", *İA.*, c. 6, s. 536.

⁷⁹ Baştav, "Sabir Türkleri", s. 86.

⁸⁰ "Xezer", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 10, s. 68.

⁸¹ N.H. Aliyev, "Gürcüstan'da Bazı Etnonimler Hakkında", *Azerbaycan Onomastikası Problemleri III*, Bakü 1990, s. 128.

⁸² *Gürcistan Tarihi*, (Gürcüceden çev. Marie Felicite Brosset, Fransızcadan Türkçeye çev. Hrand D. Andreasyan, yay. haz. Erdoğan Merçil), TTK, Ankara 2003, s. 127 vd.

⁸³ "Azerbaycan'da Ermenileştirilen Türk Yer Adları", *Türk Kültürü*, Sayı: 313, Mayıs 1989, s. 279.

⁸⁴ Saim Sakaoğlu, "Anadolu'da Bölgelere Has Kişi Adları", *Türk Dili*, Sayı: 520, Nisan 1995, s. 380.

verirken dağ adıyla birlikte kuşkusuz ki Hazar Türklerini de göz önünde tutmuştur. Elazığ'ın adı da Atatürk'ün önerisiyle Elaziz'den Elazığ "elin azığı"na çevrilmiştir. Elazığ, Malatya müzelerinde Hazar eğerleri vardır.

11. Rize-İyidere'nin doğusunda **Hazar** yer adı vardır. İngiliz tarihçileri Brayer, Winfield ve Brown bu yer adının Hazarlardan kaldığı görüşündedirler.⁸⁵

12. Trabzon-Of'ta bir **Hazerkozan** (bugün İkidere) ve Araklı'nın Ayvadere köyünde bir **Hazar mahallesi** vardır.⁸⁶ Herakliyus 627-28 kışını burada geçirmiş, Hazarlarla burada görüşmüştür.⁸⁷

13. 2003 Mart'ındaki 2. Körfez (Irak) savaşı esnasında Musul yakınında yer adı olarak geçen **Hazar**, *belki de* Hazarların Musul'a inişlerinden kalan bir anıdır. Hazarlar 730'da Varsan (Varaçan)'dan girerek Erdebil'de Arap ordusunu yok etmiş, Musul'a kadar inmişlerdir.⁸⁸

14. Keza Ninova'da bir **Hazar ırmağı** vardır.⁸⁹ Bu ad da Hazarlarla ilişik olabilir. **Ninova**, Dicle ırmağının doğusunda, Musul'un yanı başındadır.

7. Hazar kavim adı hakkında görüşler ve görüşlerin eleştirisi

1. Mesudi "Hazar Farsçadır ve Türkçe karşılığı Sabir'dir" der. İ. Kafesoğlu bunu kabul eder. Golden, Mesudi'nin her iki Türk kavmi için "*göçebe, gezgin*" tanımını yaptığını, bunun erken Türk boyları için uygun olduğunu bildirir.⁹⁰ Mesudi'nin, Kafesoğlu'nun ve Golden'in açıklamaları yaşam tarzlarının ve sondaki *-ar* ögesinin benzerliği bakımından yapılmış açıklamalardır; leksik-semantik ve kökensel açıdan doğru kabul edilemez.

2. Jean Deny (1879-1963), Kaşgarlı'nın zaptettiği **Huzar** yer adını açıklarken bunun "*kuz er*" demek olduğunu ileri sürmüştür. Rona-Tas bu görüşe karşı çıkmıştır.⁹¹ Tas haklıdır.

3. Z. Gombocz (1877-1935) ve Nemeth, Hazar kavim adının Türkçe *gez-* fiilinden, geniş zaman eki *-er* ile geldiğini, "*gezen, dolaşan*" anlamda olduğunu öne sürmüştür.

Bu görüşe göre Hazar kavim adı aslında incedir; Gezer veya *Kezer, *-e- > -a-* değişimiyle Gazar ~ Hazar biçimine geçmiş, kalınlaşmıştır. Yahut da önce *gezedimi* *kaz- olmuş, sonra *-ar* ekini almıştır. Golden, ince ve kalın birçok Türkçe koşut (paralel) söz vererek böyle bir şey olabileceğini kanıtlamak ister.⁹²

Gombocz, Nemeth, Golden'in Hazar kavim adı hususundaki görüşleri doğru değildir. O çağlarda, "*gezer*" diye Türk kavim, boy, kişi adı olmaz. O çağ Türk kavim adları yiğitlik, kahramanlık, alplık, vurucu kırıcılık, sertlik, sağlamlık, savaş, saldırma, yırtıcı hayvan, yırtıcı kuş adları ve benzeri sözcüklerle

⁸⁵ Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz - Tarih Kültür İnsan*, Trabzon 2002, s. 66.

⁸⁶ Bilgin, s. 66.

⁸⁷ Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, akt. Yusuf Gedikli, 2. b., Selenge y., İstanbul 2019, s. 163.

⁸⁸ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan 7-9. Asırlarda*, Bakü 1989, s. 108. / Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 76.

⁸⁹ *Abul-Farac Tarihi*, Süryaniceden İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987, s. 186.

⁹⁰ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 155.

⁹¹ Róna-Tas András, "Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler", s. 62.

⁹² Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 150.

ilgili olmalıdır. Bu açıklamaların tek doğru yanı sondaki *-ar* ekinin geniş zaman eki kabul edilmesidir.

4. Rasonyi (1899-1984), Nemeth'i tasdikler ve “*serbest dolaşan*” der.⁹³

5. Arthur Koestler (1905-1983), Nemeth'in görüşünü aktarır; Hazar kavim adının yüksek olasılıkla Türkçe *gez-* ediminden (filinden) geldiğini, “*göçebe*” anlamını taşıdığını yazar.⁹⁴

6. Kafesoğlu, *kaz* + *ar*, Anadolu Türkçesinde *gez* + *er* “*serbest dolaşan, gezen*” kökencesini kabul eder; Sabar kavim adını *sab* + *ar* “*sapan, yol de-ğiştiren, başıboş kalan, serbest*” olarak açıklar.⁹⁵ Yani Nemeth ve Rasonyi'nin görüşüne itibar eder. Söylediğimiz üzere bunlar o dönem Türk kavim ve boy adları için doğru ve geçerli olamaz.

7. Golden, Nemeth'in Hazar kavim adını *kez-* “*gezmek, dolaşmak, çapraz geçmek*” fiilinin kalın biçimi olan *kaz-*'dan getirmesini, sorunun çözümüne “*yardımcı*” bulur; fakat *kaz-* fiilinin pek çok sorun çıkardığını belirtir;⁹⁶ Nemeth-Gombocz tezini zayıf noktaları olan bir varsayım (hipotez) olarak kabul eder.⁹⁷

8. P. Pelliot (1878-1945), Nemeth ile Gombocz'un görüşünü eleştirir, *kaz-* biçiminin çok az görüldüğünü, bunun ağız özelliği olabileceğini, Hazar adının Kasar ~ Hasar şeklinde ikili bir söyleyişi olduğunu, Uygurlar arasındaki Hasar Tekin kişi adını örnekleyerek savunur. Hazar kavim adının Orta Moğulcada görülen *kasar* “*vahşi bir köpek türü*” olabileceğini söyler.⁹⁸ Memlük Kıpçakçasında **kasarlar** “*köpek sürüsü*”, Kalmukçada **hasr nohä** “*jagdhund = av köpeği*”dir.⁹⁹

Golden, Pelliot'nun *hasar* “*köpek*” iddiasına karşı çıkar, iddialarının kanıtlanabilir nitelikte olmadığını söyler.¹⁰⁰

9. L. Bazin (1920-2011) kelimeyi Uygur yazıtlarındaki Kasar yer adı, Dokuz Oğuz - On Uygur boy adı, Uygur ve Moğullarda geçen Kasar kişi adı, Moğulca *kasar* “*saldırgan köpek türü*”yle ilişkilendirir; kelimeyi Türkçe *kas-* “*zulmetmek, korku salmak, baskı kurmak*” kökünden getirir; Kasar “*tahrip ediciler*” anlamını verir. Ona göre Kasar 555'den önce batıya göçen bir Uygur boyudur.¹⁰¹

10. Rona-Tas, **Kasar** biçimini esas alır; Orta Farsça *kesar*, oradan İç Asya'ya geçen Caesar sanından geliştiğini söyler.¹⁰² Krş. Kisra ile. Bu sav kabul edilemez.

7.1. Nemeth'in diğer kavim kökenceleri

Nemeth benzer şekilde Sabir, Sabar, Sapar? kavim adını *den Weg verlasen* “*yoldan ayrılmak*”, *vom Wege abweichen* “*yoldan sapmak*” fiilleriyle açık-

⁹³ Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 114.

⁹⁴ Arthur Koestler, *On Üçüncü Kabile*, çev. Belkıs Çorakçı, 2. b., Ada k., İstanbul 1976, s. 20.

⁹⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 148, 157.

⁹⁶ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 192.

⁹⁷ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 155.

⁹⁸ Golden, s. 154.

⁹⁹ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 193.

¹⁰⁰ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 155.

¹⁰¹ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 192.

¹⁰² Golden, s. 192.

lar. Oğuzların *Yazar* boy adını *yaz-* “*düz yoldan sapmak, yolu kaybetmek*”, “*günah işlemek*”, “*hata yapmak*” fiilleriyle ilişkilendirir.¹⁰³ Kaçar boy ve hanedan adını *fliehen* “*kaçmak*” fiilinden getirir.¹⁰⁴

Nemeth’in *Sabar* kavim, *Yazar* boy adları için söyledikleri doğru değildir. Tekrarlayalım ki o çağlarda “*gezer*”, “*sapar*”, “*dolaşır*”, “*günah işler*” vb. anlamında olan Türk kavim, boy adı mümkün değildir.

Yalnız Kaçar boy ve hanedan adının izahı doğrudur. Bununla birlikte bu kavim adının “*kaçar*” anlamına “*koşar*” anlamını da eklemeliyiz. Çünkü Azerbaycan sahasında *kaç-* fiilinin “*koşmak*” anlamı da vardır. Ayrıca kaçmak fiilinin olumsuz bir anlam içerdiğini, bununla birlikte Osmanlı eserlerinde “*erkekliğin onda dokuzu kaçmaktır*” sözüne rasladığımızı da söylemeliyiz.

7.2. Hazar kavim adı hakkında düşünce jimnastiklerimiz

Hazar kavim ve devlet adının kökeni ve anlamı hakkında birkaç düşünce jimnastiğimiz oldu (Düşüncelerimizin evrelerini, aşamalarını göstermesi açısından yazmayı uygun görüyoruz):

1. Kaşgarlı’da **katmak** “...; *katlaşmak, sert olmak; ...*”tır.¹⁰⁵ *Kat-* fiilinin bir önceki biçimi **kad-*’dir. **Kad-* fiiline *-ar* geniş zaman eki gelerek **Kadar* > **Kaḍar* > **Kazar* > Hazar kelimesinin oluştuğunu, bunun “*kati, sert; sağlam, dayanıklı*” anlamına geldiğini varsaydık (21.06.2007). Düşünce ve açıklamamız mantıklı görünse de ikna ve tatmin olamadığımız için vazgeçtik.

2. Kaşgarlı’da **katmak** “*katmak, karıştırmak; ...*”tır.¹⁰⁶ Bu fiilden aynen yukarıdaki gibi **Kadar* > **Kaḍar* > **Kazar* > Hazar sözünün türemiş olabileceğini, bunun “*katar, karıştırır*” anlamına gelebileceğini, sonradan “*karşı durur*” anlamına evrilebileceğini düşündük. Bu anlama Bulgar kelimesinin asıl manası olan “*karıştırır*” ve genişlemiş manası olduğu söylenen “*başkaldırır*”dan varmıştık. Bu *kökence* de bizi tatmin etmediği için vazgeçtik.

3. Sözcüğün Kumanca **kozgalışmak** “*karıştırmak, ...*”tan¹⁰⁷, düzleşmeyle gelebileceğini farz ettik. Bunu da olası görmedik.

8. Hazar kavim adının köken ve anlamı

Düşünmeye devam edince nihayet Hazar adının Türkçe **gad-* ediminden geldiği kararına vardık (Türkçedeki bütün *ka-* ve *ke-*lerin ilk biçimi *ga-* ve *ge-*’dir). *-ar* geniş zaman ekidir.

Adın ilk biçimi **Gad-ar*’dır. Baştaki *g* sesi sertleşerek **Kad-ar*, daha sonra *k-* > *h-* ~ *h-* değişimiyle *Ḥasar* ~ Hazar olmuştur. Kök sonunda *d* > *ḍ* > *s* ~ *z* evrimi, yani **gad-* > **kad-* > **kaḍ-* > **kas-* ~ **kaz-* (**ḥas-* ~ **haz-*) evrimi gerçekleşmiştir. Adın Uygurlarda *Kasar*, diğer halklarda Hazar olması, *-ḍ-* > *-s-* ~ *-z-* nöbetleşmesinden kaynaklanmıştır.

¹⁰³ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 149.

¹⁰⁴ Golden, s. 149.

¹⁰⁵ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 60.

¹⁰⁶ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 60.

¹⁰⁷ K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, KB y., Ankara 1992, s. 116.

*Gadar > *Kadar > *Kaçar > *Kasar ~ *Kazar > *Hasar ~ Hazar kavim adının anlamı “başkaldırır, karşı durur; isyan eder, asi”dir. Bu anlama yukarıda incelediğimiz Kabar kabile (boy birliği) adının anlamından varıyoruz. Kabar kabile adı Uygurlardaki Kadar, Kasar boy adlarının anlamlarını çözmede olduğu gibi, Hazar kavim adının anlamını çözmede de *açarımız*, anahtarımız olmuştur.

Bildiğimiz üzere üç boy, Hazarların merkezî yönetimine isyan ettikleri için Kabar adını almıştı. Yani onlara yaptıkları eylemden ötürü “başkaldırır, karşı durur; isyan eder, asi” anlamında Kabar adı verilmişti. Anlaşılan Hazar Türklerinde hem *kab-*, hem **kaç-* fiilleri vardı. Her ikisi birbirlerinin eş anlamlısıdır ve her ikisi de ocaktaştır, kökteş değil.

-ar geniş zaman ekinin boy, kabile, kavim, kişi adlarında kullanılması çok mantıklıdır. Zira anlatılmak istenen geçmişte, şimdiki zamanda ve gelecekte, yani tüm zamanlarda “baş kaldırır, yetke tanımaz, asi” olunduğudur. Aşağıda daha geniş açıklanacaktır.

Macarlardaki Kadar soyadı (Janos Kadar’ın soyadı) kesine yakın biçimde bu kelimedir ve bir Kabar, başka söyleyişle Hazar kökenine vurgu yapar. Uygurlardaki Kadar, Kasar boy adları -d’li ve -s’li biçimlerdir.

8.1. Hazar kavim adının ses açısından incelenmesi

Baştaki sesin *ga > ka olduğu açıktır. Türkçe ve çeşitli yabancı dillerde başta k > ħ değişimi sonucunda Hasar, Hazar, Hazar biçimlerinin oluşması doğaldır ve bu durum ses gelişmelerine uygundur.

Ortadaki ündeş -z’dir. Fakat şunu belirtmek gerekir: Hazarlarda -z’li bir kelime olmamalıdır. Çünkü Hazarlar lir Türkçesi konuşurlardı. Hazarların iç adlandırması *Kaçar veya *Kasar olmalıdır. Kaçar’daki -đ- sesi Arapçanın *zel* sesini verir. -đ-, doğal olarak yabancı ağızlarda -z’ye değişmiştir. Bu da normaldir. Her dilin doğal bir bünyesi vardır. Dolayısıyla Hazar, dış adlandırma-
dır. Krş. Yukarıda Hazarların çeşitli dillerdeki adlarıyla.

Ünlülere gelince, ilk ünlünün uzun olduğunu söyleyemeyiz. Normal uzunluktadır. Yukarıda Kabar, Kadar, Kasar adlarını açıklarken bu husus üzerinde birkaç kez durmuştuk. Gerçi Macarca János Kádár kişi adında iki ünlü de uzun görünmektedir. Yalnız bu uzunluk Macarcada meydana gelmiş olmalıdır.

9.1. Hazar’ın -u’lu biçimleri: 1. Kuzar kavim adı

Günümüz Çuvaşçasında -a- > -u- değişimi kurallı bir olgudur. Aynı olguyu Hazarcada tespit ediyoruz. Hazarcada bu olgu 1000 yılında tamamlanmış olmalıdır. Çünkü bu tarihten bir yüzyıl sonra yaşayan Jehuda Halevi’nin (1086-1141) ünlü kitabı **Kuzari**’nin adında -u’lu biçimi saptıyoruz.¹⁰⁸ Kuzar’dan kasıt Hazar(lar)dır. Aynı olguya VII. yüzyılda Büyük Bulgaristan’da rasladığımızı beyan etmiştik.

9.2. Hazar’ın -u’lu biçimleri: 2. Kusar kişi adı

Ebulgazi’de Öğürçik Alp’in oğullarından birinin adı **Kusar**’dır.¹⁰⁹ F. Sümer, Kusar sözüne bir mana verememiş, sözlüklerde bildiğimiz *kusmaktan* baş-

¹⁰⁸ Koestler, *On Üçüncü Kabile*, s. 94, 265.

¹⁰⁹ Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime -Türklerin Soy Kütüğü-*, Tercüman 1001 Temel Eser, haz. Muharrem Ergin, tarihsiz (197?), s. 89. / Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV y., İstanbul 1999, s. 156.

ka bir fiilin görülemediğini yazmıştır. Halbuki Ebulgazi'deki Kusar, *Kasar'ın -a- > -u- evrimiyle gelişmiş bir değişkenidir. Başka deyişle Kusar, Kasar'ın Hazar-Bulgar-Çuvaş Türkçesindeki şeklidir. Hazar-Bulgar-Çuvaş Türkçesi birinci hecelerdeki -a-ları -u- haline getirir. -δ- > -s- ~ -z- veya tersi nöbetleşmesi ise vakayi adiyedendir.

Ebulgazi'de Suvar, Suvarçık (<< *Sabarçık) adlarının geçmesi,¹¹⁰ *Kasar > Kusar görüşümüzü destekler. X. yüzyılda Hazarların doğu komşuları Oğuzlardı. Her iki tarafın birbirinden etkilenmesi gayet doğaldır. Yani Hazarlarla ilişik anıların Oğuz destanlarında yer bulması normaldir.

Ebulgazi, Kusar'ın neslinin bilinmediğini belirtir. Bu da herhalde Hazarların yıkılışıyla neslin son buluşunun bir sonucudur. Ayrıca Hazarların yıkılışından (965), Ebulgazi'ye değin 700 yıl geçtiğini anımsamak gerekir (Şecere-i Terakime 1660'ta yazılmıştır).

9.3. Hazar'ın -u-'lu biçimleri: 3. Macarca Huszár askerî terimi

Macarları örgütleyenlerin Hazarlar olduğunu biliyoruz. **Huszár** sözcüğünün Macaristan'da ortaya çıkışı, Hazarlardan, daha doğrusu Kabarların savaş stillerinden kalma bir anıdır ve "Hazar tarzı atlı asker" manasındadır (Macarcada sz, s okunur). **Huszár** Macarcada "savaşçı, atlı kişiler" için kullanılmıştır.¹¹¹ Özetle **Huszár** (hussar) "Macar üniforması giyen, Macar tarzı süvari eğitimi alan birlikler"e denirdi. Husarlar düşmanın gerisindeki ameliyelerde, cenahlara hücumda, keşifte, düşman takibinde rol alırlardı. "Bir tür hafif süvari"ydiler.¹¹² (Huszár'ların giydiği uzun etekli cekete Türkçe *dolman*, giydikleri başlığa Türkçe *kalpak* denirdi.¹¹³ Üç kelime de Türkçedir).

Huszár ad, lakap, unvan olabilir. **Huszar Matyas**, 1593'te Macar *husar* subayıydı.¹¹⁴

Macarca **Huszár** sözü *Gadar > *Kadar > *Kaðar > *Kasar > *H̄asar > Hasar > Huszár yoluyla oluşmuştur. Sözcük yukarıda üzerinde durduğumuz -a- > -u- evrimini de geçirmiştir. Tıpkı Sabar > Savar > **Suvar** evriminde olduğu gibi ilk hecede yuvarlaklaşma meydana gelmiştir. İlk hecede yuvarlaklaşma Hazar, İdil Bulgar Türkçesi ve Çuvaşçanın karakteristik özelliğidir. Hatta VII. yüzyılın ilk yarısı gibi erken bir tarihte dahi Büyük Bulgaristan (Kuban) Bulgarcasında görülmüştür. Krş. Kuber kişi adı ve daha sonraki Kuviaris boy adıyla.

Huszár, bir süvari tarzının adı olarak ilkin 1458 yılında Macaristan'da kullanılmıştır.¹¹⁵ Daha sonra XVI. yüzyılda Polonya'da, XVII. yüzyıl sonu, XVIII. yüzyıl başlarında Fransa, Avusturya, Prusya'da **Huszár** birlikleri kuruldu.

¹¹⁰ Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime -Türklerin Soy Kütüğü-*, s. 71, 87, 89.

¹¹¹ Koestler, *On Üçüncü Kabile*, s. 20.

¹¹² "Gusár", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 3, s. 283.

¹¹³ "Huszár", *Türk Ansiklopedisi*, c. 19, s. 394 vd.

¹¹⁴ Sandor Takats, *Macaristan Türk Aleminden Çizgiler*, 1. b., MEB 1000 Temel Eser, İstanbul 1970, s. 100.

¹¹⁵ "Gusár", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 3, s. 283.

Rusya'da XVII. yüzyılda hayata geçirildi, 1783-84'te bütün Gusar alayları nizami ordu birliklerine çevrildi. 1917'de lağvedildi.¹¹⁶

Macarca **huszár** Rusçaya *g*- sesiyle geçti ve Gusar halini aldı. Krş. Heyder'in (Eliyev) Rusçada Geyder biçimini alması ve oradan bize ilk zamanlarda Geyder olarak gelmesiyle.

Hussar alayları İngilizlerde de vardı. İngiliz "*Hussar (hafif süvari) alayı*"nın 13 Temmuz 1920'de Gebze'de Kuva-yı Milliye mevzilerine yaptığı saldırı, İngiliz ordusunun alay çapında son süvari saldırısı olarak İngiliz tarihine geçmiştir.¹¹⁷

Almanca **Husaren mütz** "*Husar kalpağı*", **husaren.stück** "*cüretkâr bir darbe*" anlamındadır.¹¹⁸ Türk ve Türklerle ilişik kavimlerin cesaret ve güçle tanıdıkları her zaman vakidir. Krş. **Uyvar önünde bir Türk gibi** ve **Jön Türk** "*cesur Türk*" deyimleriyle.

Huszár "*atlı asker*" anlamında bir Çek türküsünde geçer.¹¹⁹

Türk Ansiklopedisi'nde **Huszár'ın** Sırp-Hırvatça **chusar** "*hırsız*"dan geldiği yazılmıştır.¹²⁰ Bu kökeni kabul edemeyiz. Kolayca anlaşılacağı gibi **chusar** Macarcadan Sırp-Hırvatçaya geçmiştir. A. Koestler de böyle yazar.¹²¹ **Huszár**, Sırp ve Hırvatlar kanalıyla Yunanlılara da geçmiş, Hazarları tanımlamakta kullanılmıştır.

9.4. Hazar'ın -u'-lu biçimleri: 4. Azerbaycan'daki Gusar yer adı

Macarca **huszár**'ın Rusçaya *g*- sesiyle geçtiğini söylemiştik. **Huszár**'ı Gusar şeklinde Azerbaycan'da yer adı olarak buluyoruz. Azerbaycan'da **Gusar** kenti, **Gusar** ilçesi, **Gusar** çayı, **Gusar** ovası ve Haçmaz ilçesinde **Gusar-çay** köyü mevcuttur (Azerbaycan haritasına bakınız). Ayrıca **Bala-gusar** adlı bir yerleşim birimi daha vardır.

Gusar ırmağı Hazar'a dökülür. Gusar şehri ırmağın kıyısındadır. Şehir merkezi 1938'den önce Hil adını taşırdı. Şeyh Cüneyt'in türbesi bu ilçedeki Hezre köyündedir.

Azerbaycanlı şair Sabir Rüstemhanlı'nın verdiği bilgiye göre Azerbaycan'daki **Gusar** yer ad(lar)ı, XIX. asırda Gusar bölüğünün orada yerleşmesinin anısıdır.

9.5. Hazar'ın -u'-lu biçimleri: 5. Kuzey Kafkasya'daki Gúsar soyadı

Hazarların ve diğer Türk kavimlerinin Avrupa ve Kafkas kavimlerini örgüt, askerlik, kültür, dil vb. bakımlardan derin biçimde etkiledikleri bilinir. Nitekim Kafkas kökenli kişilerin soyadlarında görülen **Gúsar**, Macarca **Huszár**'ın

¹¹⁶ "Gusár", c. 3, s. 283.

¹¹⁷ Mesut Uyar, "Kurtuluş Savaşı Gerçek Bir Savaş mıydı?", *Independent Türkçe*, (1 Temmuz 2020, bilgi ağında).

¹¹⁸ Kurt Steuerwald, *Almanca Türkçe Sözlük*, 1. b., ABC y., İstanbul 1992, s. 304.

¹¹⁹ Jozef Blaškovič, *Çekoslovakya'da Türklük*, yay. haz. Yusuf Gedikli, 1. b., Doğu Kütüphanesi y., İstanbul 2008, s. 84.

¹²⁰ "Huszár", *Türk Ansiklopedisi*, c. 19, s. 394 vd.

¹²¹ Koestler, *On Üçüncü Kabile*, s. 20.

o halklardaki biçimidir. Dolayısıyla Türkiyede yerleşik Adige aydını Dr. Vasfi Güsar'ın (1895-1975) soyadı, Hazar ~ Hasar sözünün Hazar-İdil Bulgar-Çuvaş Türkçesindeki biçiminden başka bir *nen* (şey) değildir. Herhalde dede babaları Gusar askeri veya subayıydı. Böyle soyadı taşıyan kişilerin etnik kökenlerinde Hazar Türklerinin mevcut olduğunu düşünmek isabetlidir.

9.5.1. Adige-Çerkeslerin soy kökünde Hazar unsuru

Adige Çerkes tarihçisi Şora Noghumuka 1842'de Rusça kaleme aldığı yapıtında, Hazarların Adige Çerkezlerinin etnojenezinde (soy kökünde) rol oynadığını, Adige Çerkezlerinin arasında hâlâ **Kozar** soyadları bulunduğunu,¹²² Hazarlara Khazar ~ Kaza ~ Kasa denildiğini belirtir.¹²³

Noghumuka devamla şöyle der: “Hazar (Chazar) devletinin düşüşünden sonra dahi bu yıkılmış devletin artık [kalan] halkından mühim bir toplumu düşmandan kaçarak bize sığınmışlar ve Kafkas dağlarında barınmışlardı.”¹²⁴ Krş. Kabartay ulusunun adındaki *Kabar* ve *tay* öğeleriyle.

9.6. Hazar'ın -u-’lu biçimleri: 6. Türkistan’daki Huzar veya Hozar

Kaşgarlı'nın kayıtladığı Hozar veya Huzar yer adı (bugün Guzar), Özbekistan'da olup Buhara'ya bağlıdır.¹²⁵ Rona Tas bu yerin Semerkant'ın 120 kilometre güneybatısında olduğunu, bu yer adının Hazarlarla ilişik olmadığını söyler.¹²⁶

Önce Tas'ın görüşünün doğru olmadığını, sözcükte -a- > -u- değişiminin yaşandığını, Hazar sözünün Huzar olduğunu, Hazarlarla ilgili bir memleketin kastedildiğini düşündük; düşünmeye devam edince Tas'a hak verdik. Çünkü Kaşgarlı “*Türk ülkelerinden biri*” demiyor, “*Türk ülkelerinde bir yer*” diyor.

Bununla birlikte Hozar, Huzar yer adı yine de Ogur Türklerinden kalabilir. Zira Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre Ogur öbeklerinden biri 460'tan önce Sırderya-Çu arasında yaşıyordu.¹²⁷ Ayrıca 603'te Tardu'nun yenilmesinden sonra dağılan Töles boylarından bazıları Semerkant'ın kuzeyinde, Sırderya-Arıs ırmağı yanında yaşıyordu ki bunların içinde Ho-ta'lar (*Kadar) ve Bayırkular da vardı.¹²⁸ (Bayırkular muhtemelen Ogur'du). Tarihçi Osman Karatay, Orta Asya'da Bulgar (Ogur) Türkleri sorununu irdelemiş, Bulgarların Orta Asya'da var olabileceğini belirtmiştir.¹²⁹ Çin kaynaklarının verdiği bilgiler bu görüşü desteklemektedir.

Sözcüğün -u-’lu veya -o-’lu olduğunu dikkate aldığımızda burada -a- > -u- ~ -o- değişimi düşünülebileceği gibi, normalde de -a- ünlüsü -o-’ya veya -u-’ya çevrilebilir.

¹²² Şora Noghumuka, *Adighe - Haatikhe Çerkes Tarihi*, çev. Vasfi Güsar, İstanbul 1974, s. 22 vd. Eser Adolf Berge tarafından 1866'da Almancaya, Şevket Habjoka tarafından 1953'te Arapçaya çevrilmiştir).

¹²³ Noghumuka, s. 23.

¹²⁴ Noghumuka, s. 22.

¹²⁵ A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. b., Enderun k., İstanbul 1981, s. 44.

¹²⁶ Róna-Tas András, “Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler”, s. 62.

¹²⁷ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara 2004, s. 14.

¹²⁸ Taşağıl, s. 45.

¹²⁹ Osman Karatay, *Bulgarlar - Yitik Bir Türk Kaumi*, Ötügen n., İstanbul 2018, s. 45-54.

10. Hazaralar

Afganistan'da Türk-Moğul karışımı bir halk olan, Farsça konuşan, şii mezhebine mensup Hazaraların adının Farsça **hezardan**, yani "bin" sözünden geldiği bildirilir.¹³⁰ İranlılarda **Hazar'apati** "bin kişinin başı"dır.¹³¹

Belgeleyememize rağmen bu söz *Kazar > Hazar sözünden gelişiylebilir (Bugün Azara denilir; *h-* düşmüştür). Yine Afganistan'daki Hezaracat kent adı, Hazar sözüyle ilgili olabilir. Hazaralar *boz* sözünü *bor* telaffuz ederler. Türkçe *boz* sözü Moğullarca da *bor*, *boro* telaffuz edilir.

Hazaraların 20 boyu şöyledir: **Day Zengi**, Day Kündi, **Day Çoban**, Day Mirek, **Türkmen**, Dargın (Durgun), **Oymak**, Karlık, **Besüt**, Kıpçak, **Orta Bulakı**, Nayan, **Tatar**, Kızılbaş, **Bayat**, Nek Pay, **Tay Mani**, Kök Çınar, **Kağay**, Sadat.¹³²

Bunlardan Day Çoban, **Türkmen**, Dargın (Durgun), **Oymak**, Karlık (Karlık), **Kıpçak**, Orta Bulakı, **Tatar**, Kızılbaş, **Bayat**, Kök Çınar, **Kağay** Türkçedir (12 boy). Diğerleri Moğulca ve Farsça (Zengi, Mirek, Nek Pay?) görünmektedir.

11. Bu kısmın sonucu

Bu kısımda Hazar kavim ve devlet adını inceledik. Sözcüğün *Gad-ar > *Kadar > *Kaðar > Kasar ~ *Kazar > Hazar olarak geliştiğini ortaya koyduk. Anlamı "başkaldırır, karşı durur; isyan eder, asi (kişi, kabile)"dir. Daha önce incelediğimiz Kabar, Kadar, Kasar kabile veya boy adları da aynı anlama geliyorlardı.

Bu kısımda *Kazar, *Hasar, Hazar'ın -a- > -u-’lu biçimlerine de yer verdik. Bunlar Kuzari (XII. yy.), Kusar (Ebulgazi’de, XVII. yy.), Huszár (Macarlarda ve başka ülkelerde, 1458), Gusar (Azerbaycan’da, XIX. yy.), Gûsar (Adige Çerkezlerinde, XX. yy.), Hozar ~ Huzar (Özbekistan’da, 11. yy.) vb.dir.

III. GENEL SONUÇ

Makalemizde ilk olarak Hazarların Kabar kabile adını inceledik ve bunun anlamının Vambery tarafından daha XIX. yüzyılda ortaya konulduğunu belirttik. Kabar'ın anlamı önce Vambery, sonra Nemeth, Rasonyi vb. bilgilerin dediği üzere "başkaldırır, karşı durur; isyan eder, asi"dir. Bu anlam Kadar, Kasar ve Hazar boy ve kavim adlarının çözümünde anahtar rol oynamıştır. Buradan yola çıkarak önce Tuna Bulgarlarına ait Kuber kişi ve Kuviar-is boy adlarını çözmüştük.¹³³ Yine buradan yola çıkarak aslen Ogur olup Uygurlara karışan Kadar, Kasar boy adlarını ve Hazar kavim adlarını çözdük ve bunların da Kabar gibi "başkaldırır, karşı durur, isyan eder, asi" anlamında olduğunu açıkladık.

Şimdi bunları 2015 yılında yayınladığımız *Dillerin Şifresi* kitabımızda ortaya attığımız ocak yasasına göre düzenleyelim.

¹³⁰ Ergeş Uçkun, "Elli Bin Yaşındaki Turan Afganistan Olur mu?", *Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistanı*, Turan Kültür Vakfı y., İstanbul 2001, s. 49. / Seyit Pisar Ali Kayani, "Afganistan'da Yaşayan Hazaralar", *Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistanı*, Turan Kültür Vakfı y., İstanbul 2001, s. 110.

¹³¹ H.W. Haussig, "Eski Türk Boylarının Taksimi", *Türk Kültürü El Kitabı - Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları*, seri II, c. 1/6, s. XL.

¹³² Kayani, "Afganistan'da Yaşayan Hazaralar", s. 111.

¹³³ Gedikli, "Bulgar Türkçesi Üzerine Araştırma ve İncelemeler 3: Kuber Kişi Adı; Kuviaris, Kürigir Boy Adlarının Köken ve Anlamları", s. 267-276.

1. Başkaldırmak, karşı durmak, isyan etmekle ilişik *ga+ ocağı: *ga-b, *ga-d, *ga-g, *ga-l

1.1. *ga-b kökünden gelen **Kabar** boy birliği (kabile) adı “başkaldırır, karşı durur, isyan eder, asi” anlamındadır. Bu kabile üç boydur. 854’te kayıtlanmıştır. -ar geniş zaman ekidir.

1.2. Yine Hazar Türklerine mensup olması gereken ve 821-24 arasında Kuzey Kafkasya’da yaşayan bir kabilenin adı da **Kabar**’dır.

1.3. Tuna Bulgar Türklerine ait bir kabile Kuviar-is, yani ***Kabar**’dır (IX. yy.).

1.4. Kuviar-is kabilesi Büyük Bulgaristan’ın kurucusu *Kobrat’ın oğlu olan Kuber’in (< *Kabar) ülüşüdür. Bu kişi VII. yüzyılda yaşamıştır. Kuber kişi adı ve Kuviaris kabile adında -a- > -u- değişimi gerçekleşmiştir. Böylece Türk tarihinde üç Kabar kabilesi ve bir Kabar kişi adını tespitlemiş oluyoruz.

2.1. *ga-d kökünden gelen ve Uygurların diktiği iki yazıtta geçen **Kadar** boy adı (750’de dikilen Tes, 752-53’te dikilen Taryat) “başkaldırır, karşı durur, isyan eder, asi” anlamındadır. Bu boy Uygurlar içinde erimiştir. -ar geniş zaman ekidir.

2.2. *ga-d kökünden gelen ve Uygurların diktiği üç yazıtta (750’de dikilen Tes, 752-53’te dikilen Taryat, 759’da dikilen Şine Usu) **Kasar** boy ve yer adı “başkaldırır, karşı durur, isyan eder, asi” anlamındadır. Bu boy da Uygurlar içinde erimiştir. -ar geniş zaman ekidir. Kök sonunda d > δ > s evrimi gerçekleşmiştir.

2.3. *ga-d kökünden gelen **Hazar** kavim ve devlet adı “başkaldırır, karşı durur, isyan eder, asi” anlamındadır. Hazar devleti 630-965 arasında var olmuştur. -ar geniş zaman ekidir. Başta g > k > h, kök sonunda d > δ > z evrimi gerçekleşmiştir. Şu da önemlidir. Hazar’ın ünlüsü uzun değildir (Hazar < *Kazar ~ *Kasar < *Kaçar < *Kadar < *Gadar).

3. *ga-g kökünden gelen aynı anlamlı bir kelimeye şu ana değin tesadüf edemedik. Ancak aynı anlamda bir veya birkaç kelime muhakkak olmalıdır. Bir gün mutlaka raslanacağını umarız.

4. *ga-l kökünden gelen aynı anlamlı bir kelimeye şu ana değin tesadüf edemedik. Ancak aynı anlamda bir veya birkaç kelime muhakkak olmalıdır. Bir gün mutlaka raslanacağını umarız.

Artık Kabar, Kadar, Kasar ve Hazar sorunsallarının sona erdiğine inanıyoruz (2007 - 18 Aralık 2020).

UYARI: 12 Eylül 2020 günü Talat Tekin’in Taryat yazıtıyla ilişik makalesini tekrar okurken, *kalış-* “isyan etmek, başkaldırmak” fiiline rasladık. E. Aydın’ın da sözcüğü aynı okuduğunu, aynı manayı verdiğini gördük.¹³⁴ *Kalış-* fiilinin buradan (4. kökten) geldiğini düşündük, sonra vazgeçtik. Çünkü fiil iki hecedir. Yani yapışik ündeşlidir; *gald > *kalç > *kalş > kalış- değişimine uğramış, -ld- > -lş- arasına dar -t- ünlüsü girmiştir.

T. Tekin’in *kalış-* fiilinin, *kalı-* “yükselmek, sıçramak” fiilinin ortaklık çatılı şekli olduğu yönündeki görüşü doğru değildir. Fiil doğrudan doğruya “başkaldırmak, isyan etmek” anlamındadır.

¹³⁴ Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Bilge Kültür-Sanat, s. 136.

ÖNEMLİ NOT: Kazak ulus ve devlet adının da *gad- > *kad- fiil kökünden geldiği, *-ag > -ak ekinin fiilden isim yapma (fail) eki olduğu, “başkaldırıcı, karıştı durucu, isyan edici, asi” anlamını içerdiği, bu anlamdan günümüzdeki anlamına evrildiği, Hazar etnonimiyle bağlantılı olduğu görüşündeyiz. Bununla birlikte makalemizi uzatmamak için konuyu ayrıca ele almaya karar verdik.

Kazak ulus ve devlet adının yukarıdaki etnik adlardan farkı filimsi değil, isim olmasıdır.

Kaynaklar

Abul-Ferec Tarihi, Süryaniceden İngilizceye çeviren: Ernet A. Wallis, Türkçeye çeviren: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987.

ALİYEV, N.H.: “Gürcüstan’da Bazı Etnonimler Hakkında”, *Azerbaycan Onomastikası Problemleri III*, Bakü 1990.

ARTAMONOV, M.İ.: *Hazar Tarihi*, Selenge y., İstanbul 2004.

AVEZOV, Muhtar: *Abay*, Azerbaycan Türkçesine aktaran: E. Abasov, Bakü 1954.

AYDIN, Erhan: *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen y., Konya 2011.

_____ : *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2018.

“Azerbaycan’da Ermenileştirilen Türk Yer Adları”, *Türk Kültürü*, Sayı: 313, Mayıs 1989.

BARTHOLD, W.: “Kefe”, *İA*, c. 6, s. 536.

BAŞTAV, Şerif: “Sabir Türkleri”, *Belleten*, Sayı: 17-18, İkinci Kânun - Nisan 1941.

BİLGİN, Mehmet: *Doğu Karadeniz - Tarih Kültür İnsan*, Trabzon 2002.

BLAŞKOVİÇ, Jozef: *Çekoslovakya’da Türklük*, Yay. Haz. Yusuf Gedikli, 1. b., Doğu Kütüphanesi y., İstanbul 2008.

BÜNYADOV, Ziya: *Azerbaycan 7 - 9. Asırlarda*, Bakü 1989.

CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3 b., Enderun y., İstanbul 1993.

CEYLAN, Emine: *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, TDK y., Ankara 1997.

ÇAĞATAY, Saadet: *Türk Lehçeleri Örnekleri*, c. 2, Ankara 1977.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin: *Uygur Devletleri ve Uygur Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, TDAV y., İstanbul 2004.

DE GUIGNES, Joseph: *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmisi*, çev. Hüseyin Cahit [Yalçın], Yay. Haz. Erol Kılınç, Ötügen n., c. 2, İstanbul 2018.

Divanü Lûgat-it-Türk Dizini, TDK, Ankara 1972.

Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, c. I. / c. II, çev. Besim Atalay, TDK, Ankara 1986.

DURSUN, Davut: “Kabartaylar”, *DİA*, c. 24, s. 12-13.

EBULGAZİ BAHADIR HAN: *Şecere-i Terakime -Türklerin Soy Kütüğü-*, Tercüman 1001 Temel Eser, Haz. Muharrem Ergin, tarihsiz (197?).

ERCİLASUN, Ahmet Bican: “Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl: XVII-XXI / 1-2, Ankara 1979-1983.

ERCİLASUN, Ahmet Bican - AKKOYUNLU, Ziyat: “Kâşgarlı Mahmud”, *Divânü Luğatî-t-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 3. b., TDK, Ankara 2018.

ESİN, Emel: “Sülâle İslam İle Karşılaşan İlk Türkler Sül (Çöl? Çor?) Boylarından, Selçuklulara Kadar, Hazar Denizi Kıyılarındaki Oğuzlara Dâir”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. VII, cüz 3-4, 1979.

Evlîya Çelebi Seyahâtname, c. 1, Yapı ve Kredi y., İstanbul 1996.

“Gazaryan, Andronik Abramoviç”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 3, s. 560.

“Gazaryan, Podvakan Ohanesov”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 3, s. 560.

GEDİKLİ, Yusuf: “Türk Tarihiyle İlgili Bilgiler Veren Yunan, Latin, Got, Ermeni, Süryani Tarihçileri - 5”, *Yesevi*, Sayı: 249, Eylül 2014.

_____ : “Bulgar Türkçesi Üzerine Araştırma ve İncelemeler 3: Kuber Kişi Adı; Kuviaris, Kürigir Boy Adlarının Köken ve Anlamları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 247, Temmuz-Ağustos 2020.

GOLDEN, Peter B.: *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam y., Ankara 2002.

_____ : *Hazar Çalışmaları*, çev. E.Ç. Mızrak, Selenge y., İstanbul 2006.

GRÖNBECH, K.: *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, (çev. Kemal Aytaç), KB y., Ankara 1992.

“Gusâr”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 3, s. 283.

Gürcistan Tarihi, (Gürcüceden çev. Marie Felicite Brosset, Fransızcadan Türkçeye çev. Hrand D. Andreasyan, Yay. Haz. Erdoğan Merçil), TTK, Ankara 2003.

- HALİKOV, A.H.: *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale*, çev. Mustafa Öner, TDAV y., İstanbul 1995.
- HAUSSİG, H.W.: “Eski Türk Boylarının Taksimi”, *Türk Kültürü El Kitabı - Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları*, seri II, c. 1 / 6.
- “Xezer”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 10, s. 68.
- “Huszâr”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 19, s. 394-395.
- İBN BİBİ: *El evamirü'l-ala'ıye fil-umuri'l ala'ıye Selçukname*, c. 1 ve c. 2, çev. Mürsel Öztürk, KB y., Ankara 1996.
- KAFALI, Mustafa: “Özbek Han”, *DİA*, c. 34, s. 107-109.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, 5. b., Boğaziçi y., İstanbul 1988.
- KALANKATLI MOSES: *Alban Tarihi*, akt. Yusuf Gedikli, 2. b., Selenge y., İstanbul 2019.
- KARATAY, Osman: *Bulgarlar - Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötügen n., İstanbul 2018.
- “Karay Türkleri”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 21, s. 317.
- KAYANI, Seyit Pısar Ali: “Afganistan’da Yaşayan Hazaralar”, *Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistanı*, Turan Kültür Vakfı y., İstanbul 2001.
- KLYAŞTORNIY, S.G.: *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1983, Sayı: 6’dan Uygur Türkçesine çev. Perhat Cilan, *Şıncang Daşö İlmîy Jorñıl*, Sayı: 1 (21), 1985, s. 63-85. Türkiye Türkçesine aktaran F. Selcen Bozkurt, “Tes Âbidesi (İlk Neşri)”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl: 24, Sayı: 2, 1986.
- KOESTLER, Arthur: *On Üçüncü Kabile*, çev. Belkis Çorakçı, 2 b., Ada k., İstanbul 1976.
- KONSTANTİN PORPHYROGENİTUS: *De Administrando Imperio*, Çev. ve Notlandıran: İlhan Aslan, Post y., İstanbul 2020.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyir: “Macarların Eski Tarihi”, *Etnoğrafya, Folklor, Dil Tarih v.d. Konularda Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1974.
- _____ : “İdil - Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei Hakkında”, *Etnoğrafya, Folklor, Dil Tarih v.d. Konularda Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1974.
- Mağtımçulu*, Aşkabad 1994.
- MORAVCSİK, Gyula: *Byzantinoturcica II*, Sprachreste der Türkvolker quellen, Akademie Verlag, Berlin 1958.
- NASKALİ, Esko: “Sâsâniler”, *DİA*, c. 36, s. 174-176.
- NOGHUMUKA, Şora: *Adighe - Haatikhe Çerkes Tarihi*, çev. Vasfi Güsar, İstanbul 1974.
- ORALTAY, Hasan - YÜCE, Nuri - PINAR, Saadet: *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, TDAV y., İstanbul 1984.
- ÖZCAN, Altay Tayfun: *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, 2. b., Kronik y., İstanbul 2020.
- PİŞKA, Mehmet: *Leksiko Ellino - Tourkiko Sözlük Elence - Türkçe*, basım yeri yok, 1993?.
- RASONYI, Laszlo: *Tarihte Türklük*, çev. H.Z. Koşay, TKAE y., Ankara 1971.
- RÓNA-TAS, András: “Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler”, çev. Muslihiddin Kurt, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl: 24, Sayı: 2, 1986.
- SAKAOĞLU, Saim: “Anadolu’da Bölgelere Has Kişi Adları”, *Türk Dili*, Sayı: 520, Nisan 1995.
- STEUERWALD, Kurt: *Almanca Türkçe Sözlük*, 1. b., ABC y., İstanbul 1992.
- SÜMER, Faruk: *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV y., İstanbul 1999.
- ŞÜKÜRLÜ, Elisa: *Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakü 1993.
- TAKATS, Sandor: *Macaristan Türk Aleminden Çizgiler*, 1. b., MEB 1000 Temel Eser, İstanbul 1970.
- TAŞAĞIL, Ahmet: *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara 2004.
- TEKİN, Şinasi: “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976.
- TEKİN, Talat: *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK, Ankara 1987.
- _____ : *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara 2000.
- _____ : *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Öncü k., Ankara 2004.
- _____ : *Makaleler*, c. 2 (Tarihî Türk Yazı Dilleri), Yay. Haz. lar Emine Yılmaz - Nurettin Demir, TDK, Ankara 2013.
- TOGAN, A. Zeki Velidi: *Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. b., Enderun k., İstanbul 1981.
- UÇKUN, Ergeş: “Elli Bin Yaşındaki Turan Afganistan Olur mu?”, *Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistanı*, Turan Kültür Vakfı y., İstanbul 2001.
- UYAR, Mesut: “Kurtuluş Savaşı Gerçek Bir Savaş mıydı?”, *Independent Türkçe*, (1 Temmuz 2020, bilgi ağındaj).
- VÁSÁRY, István: *Eski İç Asyanın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötügen n., İstanbul 2007.
- YILDIZ, Hakkı Dursun: *İslâmiyet ve Türkler*, 3. b., Kamer y., İstanbul 2000.